ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК

VIII

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

Суспільно-політичний і науково-літературний місячник

Видає

Українська Видавнича Спілка

LIBERATION PATH

Ukrainian Political, Social, Scientific & Literary Magazine

Published monthly by
Ukrainian Publishers Ltd.

№ 8 (188), August, 1963, Vol. XVI

Редагує Колегія

Редактор Літературного Відділу

Проф. д-р В. Державин

Головний редактор Г. Драбат

Редакція і Адміністрація
200, Liverpool Road, London, N. 1., Tel.: NORth, 6266/7

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ »ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ« НА 1963 РІК

Країна	річна передплата	піврічна передплата	чвертьрічна передплата	окреме число
Австралія	2 ф. 15 ш.	1 ф. 8 ш.	15 ш.	5 ш.
Австрія..	100 ш.	55 ш.	30 ш.	10 ш.
Аргентіна	300 песів	175 песів	90 песів	30 песів
Бельгія ..	275 б. фр.	138 б.фр.	75 б. фр.	25 б. фр.
В.Британія	2 ф. 4 ш.	1 ф. 2 ш.	12 ш.	4 ш.
Канада . .	8 дол.	4 дол.	2 дол. 40 ц.	80 цент.
Німеччина	20 н. м.	10 н. м.	5 н. м.	1.75 н. м.
Парагвай .	240 гуар.	120 гуар.	60 гуар.	20 гуар.
США . . .	8 дол.	4 дол.	2 дол. 40 ц.	80 цент.
Франція..	25 н. фр.	12.50 н. фр.	6.30 н. фр.	2.10 н. фр.
Швеція...	28 кор.	14 кор.	7.50 кор.	2.50 кор.

В інших країнах — у перечисленні на валюту даної держави

Адреси наших Заступників на стор. 2.

Обкладинка роботи проф. **Р. Лісовського**

Printed in Great Britain by Ukrainian Publishers Ltd., 200, Liverpool Rd., London N. 1

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАУКОВО ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК

Кн. 8/114 (188) СЕРПЕНЬ, 1963 Річник X (XVI)

ЗМІСТ VIII-ої КНИЖКИ

ДО СИНІВ І ДОЧОК ПОНЕВОЛЕНИХ МОСКВОЮ НАРОДІВ (Звернення у 20-тиріччя АБН) ... 843

Яр Славутич: РАЙ І ПЕКЛО (Пісня перша) ... 846

Т. Матвієнко: »В КРАЇНІ СЛІЗ ЖОРСТОКІЙ І СТРАШНІЙ« (Уривки з поеми) ... 856

Проф. Микола Величківський: СТОЛИПІНСЬКА ЗЕМЕЛЬНА РЕФОРМА І ПРИЧИНИ ЇЇ НЕВДАЧІ ... 859

Мґр Анатолій Бедрій: РОЗВИТОК ІДЕОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ ... 872

М. Мухин: З ЖИТТЄПИСУ АКАДЕМІКА А. КРИМСЬКОГО (закінчення, 3) ... 879

Є. Алетіяно: »З ІДЕЄЮ У СЕРЦІ — ЗІ ЗВРОЄЮ В РУКАХ« (продовження, 8) ... 888

Д-р Микола Аркас: РЖЕВНИЦІ, ОДНЕ З ПОГАСЛИХ ОГНИЩ УКРАЇНСЬКОГО КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ (продовження, 3) ... 895

Мирон Заклинський: ПРОГУЛЯНКА НА КРІТСЬКИЙ ОСТРІВ ... 908

Поезії

Левко Ромен: САДОВИШНЕВАЯ СТИХІЯ — 917. * *Богдан Бора:* ГОЛОД — 919, ОСІНЬ-ПРАОВРАЗ — 920. * *Петро Кізко:* БУЛО СЬОГОДНІ — 921. * *Андрій Легіт:* СІЧОВИК — 922, Я ХОЧУ — 922.

Наталія Савченко: СВАТИ НА ДВОРІ КНЯЗЯ ЯРОСЛАВА МУДРОГО (Історичне оповідання, продовження, 3) ... 923

Петро Кізко: КАЯТТЯ (Розділ з II-ї частини повісти »Устим Безрідний«) ... 939

ЛЕСЯ УКРАЇНКА ПРО МОСКОВСЬКУ ІМПЕРІЮ ... 943

В ПОНЕВОЛЕНІЙ УКРАЇНІ: МОВА ПРО МОВУ ... 945

Д-р О. Воропай: ЦІЛЮЩЕ ЗІЛЛЯ (Із звичаїв нашого народу, продовження, 5) ... 950

Софія Наумович: ВАРТІСНИЙ ПЕРЕКЛАД (З нових видань) ... 956

Д.: З УКРАЇНСЬКОГО ЖИТТЯ У ДІЯСПОРІ (Хроніка) ... 957

ПОЖЕРТВИ ... 959

Передрук дозволений за поданням джерела

ВИДАЄ »УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА«
ЛОНДОН

ЗАСТУПНИКИ »ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ«

АВСТРАЛІЯ:
"Library & Book Supply"
1, Barvon St.,
Glenroy 9., Victoria.

Mr. W. Lytwyn
7, Borrowdale St.,
Red Hill, A.C.T.

Сідней і околиця:
C. Mishchuk
12, Victory St.,
Belmore, N.S.W.

АВСТРІЯ:
M. Petruszczak
Watzmannstr. B 4/Z. 2,
Salzburg-Aigen.

АРҐЕНТІНА:
W. Zastawnyj
Soler 5039,
Buenos Aires.

БЕЛЬҐІЯ:
Omelan Kowal
Bd. Charlemagne, 72, Bruxelles, 4.

КАНАДА:
W. Makar
140, Bathurst Str.,
Toronto, 2 B, Ont.

НІМЕЧЧИНА:
"Shlach Peremohy"
München, 8.
Zeppelinstr. 67.

ПАРАҐВАЙ:
I. Lytwynowych
Casilla de Correo, 70,
Encarnation.

США:
H. Cebrij
303 E. 8th St.
New York 9, N.Y.

Чікаґо і околиця:
Bohdan Kaszuba
2451 W. Rice Str.,
Chicago 22, Illinois.

Дітройт і околиця:
M. Fedyshyn
6786, Memorial St.,
Detroit, 28, Mich.

ФРАНЦІЯ
Boris Witochynsky
5, Rue Cadet,
Paris 9e.

Ціна цього числа в Кольпортерів і Заступників — 4 шіл. (анг.) або 80 цен. Всіх наших Кольпортерів і Представників поза Великобританією просимо розраховуватися з нашими Заступниками. Про кожну зміну адреси просимо повідомити головну Адміністрацію в Лондоні.

УВАГА! УВАГА!

МАЄМО ПРИЄМНІСТЬ ПОВІДОМИТИ ШАНОВНИХ СПІВРОБІТНИКІВ, ЗАСТУПНИКІВ, КОЛЬПОРТЕРІВ, ПЕРЕДПЛАТНИКІВ І ЧИТАЧІВ »ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ« ТА ВСІХ КЛІЄНТІВ ДРУКАРНІ, ЩО УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА, ЗІ ВСІМА ВІДДІЛАМИ, ПЕРЕНЕСЛАСЯ ДО НОВОГО БУДИНКУ ПІД АДРЕСОЮ:

200, LIVERPOOL ROAD, LONDON, N.1.

Телефон: NORth 6266 і 6267 (дві лінії)

ПРОСИМО ЛАСКАВО ВСІХ ЗАІНТЕРЕСОВАНИХ СКЕРОВУВАТИ КОРЕСПОНДЕНЦІЮ НА НОВУ АДРЕСУ, ЧИ ТЕЛЕФОНУВАТИ НА НОВИЙ НОМЕР.

ДИРЕКЦІЯ У.В.С. І РЕДАКЦІЯ »В. Ш.«

ДО ВСІХ СИНІВ І ДОЧОК ПОНЕВОЛЕНИХ МОСКВОЮ НАРОДІВ

(Звернення у 20-річчя АБН)

Земляки, Друзі та Співборці!

Двадцять років тому, в критичний для всієї Европи час, коли московсько-большевицькі орди невпинно наступали, намагаючись залити Захід, у лісах України зібралися борці за волю уярмлених Росією народів, щоб заснувати Антибольшевицький Блюк Народів (АБН), як спільну збройну організацію. Між тими засновниками АБН був також Головний командир Української Повстанської Армії (УПА) Тарас Чупринка, що потім загинув геройською смертю в боротьбі з московсько-большевицькими наїзниками. АБН, центральна визвольно-революційна організація, мав за мету провадити спільну визвольну боротьбу в поневолених Москвою країнах, як теж відповідну політичну акцію у вільному світі в користь наших народів.

У безперервній боротьбі з ворогом АБН виріс на міцну спільноту національних визвольно-революційних організацій всіх тих країн, що їх силою включено до т. зв. Совєтського Союзу, ганебної московської імперії — найбільшої тюрми народів. Об'єднані в бойовій центральній формації АБН, ці організації ставлять у своїх батьківщинах активний опір московському окупантові. За кордоном згадані організації заступлені тими чоловіками і жінками, які виросли в огні визвольно-революційної боротьби як активні її учасники, і таким чином вони стали представниками та заступниками своїх народів у вільному світі.

Ви, дорогі Друзі і Товариші по зброї, знаєте найкраще, яку важку боротьбу ми мусіли провадити впродовж усіх тих років, проте ми ні на мить її не припиняли. Наші вороги заповідали скорий кінець АБН, але всупереч усяким перешкодам АБН існує далі, ба щобільше — він став загальновизнаною міжнародною організацією.

Нашими союзниками стали такі міжнародні організації, як Антикомуністична Ліґа Народів (АПАКЛ) і антикомуністична організація народів Середньої та Північної Америки, себто Міжамериканська Федерація для Оборони Американського Континенту від комунізму.

Нам пощастило добитися такого великого осягу, що передові політики, члени парляменту та громадські діячі у США стали нашими приятелями і виступають в обороні національних прав наших народів. Саме завдяки діяльності тих осіб, Конґрес США встановив Тиждень поневолених народів і видав заяву про право наших народів на відновлення своєї незалежности.

Так само завдяки ініціятиві тих наших приятелів опубліковано в офіціяльному бюлетені Конґресу США »Конґрешонел Рекордс«, в числі за 6 березня 1963 р., видану АБН-ом брошуру, в якій обґрунтовано права неросійських народів Совєтського Союзу з погляду політичного, історичного, державно- і міжнародно-правного. Факт цей має досить важливе значення вже хоч би тому, що це посередня відповідь на негативне ставлення до тих проблем з боку теперішнього американського секретаря.

Ми маємо багато щирих приятелів у Великій Британії, Франції, Італії, Туреччині, Німеччині, Японії та в інших країнах вільного світу. АБН провів масові протикомуністичні демонстрації в різних країнах земної кулі.

Широко розгалужені міжнародні зв'язки АБН та успішне проведення його концепції на різних міжнародних антикомуністичних конференціях є найкращим доказом поваги та ідеологічної і політичної сили цієї міжнародної організації.

Ви, дорогі Друзі та Співробітники, знаєте також, що під матеріяльним оглядом АБН зданий на себе самого, що він не отримує жодної підтримки від сторонніх чинників та що цей тягар паде головно на наших українських приятелів. Тому є дуже побажаним проводити грошові збірки на працю АБН, на його пресу та інші видання. Кожний з нас повинен причинитися також до матеріяльного забезпечення діяльности АБН. Не забуваймо, що АБН — це єдина організація, в якій заступлені всі поневолені Москвою народи. Він єдиний рішуче й послідовно заступає та обороняє права наших народів на форумі вільного світу. Тому обов'язком кожного з нас є чинно підтримувати діяльність АБН.

Підтримати чинно і всебічно АБН є так само в інтересі усього вільного світу. Хто підтримує поневолені Москвою народи, той помагає тим самим собі самому. Не можна забувати, що московська небезпека загрожує усьому світові.

Щоб могти безперебійно провадити широку і всебічну діяльність, видавати книжки, часописи та інші публікації, для цього треба мати насамперед відповідні грошові фонди. Було б для всіх нас ганьбою, якщо б діяльність АБН була поставлена під знак запитання через брак грошових засобів. Якщо б кожний з нас жертвував хоч би й найменшу лепту, то з таких малих пожертв можна б зібрати досить поважні фонди, бо на чужині живуть

численні сини та дочки наших народів, вигнані з рідних земель лихою долею. Вірність своєму рідному народові та любов до батьківщини зобов'язує кожного з нас.

20-річчя АБН мусимо відзначити гідно та достойно. Тому прохаємо постійно і докладно писати та пригадувати про цю річницю в національній еміграційній пресі.

Закликаємо організувати в різних місцевостях доповіді, пресові конференції та масові зібрання, під час яких треба звертати увагу слухачів на московський колоніялізм, на боротьбу проти московського наїзника і на право наших народів на свою державну незалежність. При цьому рекомендуємо переводити серед наших чужинецьких приятелів грошові збірки на роботу АБН.

Маємо тверду надію, що всі наші друзі та співробітники докладуть потрібних зусиль, щоб якнайкраще провести цю акцію, чинно підтримають нас у нашій праці, що наш заклик знайде щирий і глибокий відгомін.

Центральний Комітет
Антибольшевицького Блоку Народів (АБН)

»Рятунок світу не в самому лише знищенні большевицького тоталітаризму, рабства та пригнічення, а в знищенні самого вогнища відвічного нещастя Европи й Азії — російського імперіялізму. Людство повинно не лише скинути з себе кошмар большевизму, а й радикально розв'язати всю проблему Европи й Азії. Росія, як конґльомерат народів, мусить перестати існувати, незалежно від того, якими б назвами або конституційними формами вона не приховувалась, бож її багатонаціональна природа й складає основу її імперіялізму ...

Відродження Европи і всього світу, врятування людства та його цивілізації, є можливе лише у формі вільної співприязні самостійних національних держав, як рівних із рівними. Але це е осягненне лише шляхом остаточного й безповоротного знищення російського імперіялізму, шляхом розвалу російської імперії на самостійні соборні держави в їхніх національних кордонах. Іншого шляху немає і бути не може. Лише за такою умовою стане реальним об'єднання Европи. Тому боротьба проти СССР не може обмежуватись самим лише скиненням большевизму, а мусить поставити перед собою мету в повному її обсязі — і скинення тоталітарної системи, і знищення російського імперіялізму ...«

(З Маніфесту II-го Конґресу АБН)

Яр СЛАВУТИЧ

РАЙ І ПЕКЛО

ПІСНЯ ПЕРША

1

Степи, степи... Херсонська стороно,
Мого дитинства океан бурхливий,
Чи зможу на поеми полотно
Перенести твої безмежні ниви,
Твоє повітря — як міцне вино —
Твої раптові грозянисті зливи?
Ласкава Музо, труд благослови —
Не дай згубити в леті голови!

2

Пошли звучання промітному слову,
Щоб не бувало кострубатих рим;
Навчи від зерна відмести полову
І занехати непотрібний грим;
Надхни співати в пору атомову
Клясично-простим голосом старим
І вкороти, о Музо буйнокрила,
Дрібницям любим красного чорнила!

3

Ген-ген дрімає річка Бокова,
У хвилях марив тоне Благодатне,
Де пліч сягає радісна трава,
Де розбрелось ожиння безпорадне,
Де хащі терну б'ються за права
З кущами глоду, що ряхтять відрадно.
Там завжди Гурівський розлогий ліс
Ловив луну обкованих коліс.

4

Там кавуни рясніють на баштанах —
Як після битви біля Жовтих-Вод
Лежали польські зайди у жупанах,
Яких повсталий переміг народ
Під коругвами воїв богоданих...
Ще треба довгих і врочистих од,
Щоб оспівати запорозьку славу,
Дзвінку в віках Богданову державу.

5

Там на старих могилах і горбах
Під сонцем зяють вапнякові баби.
Хто їх поставив по гінких степах?
Неначе тьмяні чорноморські краби,
Вони наводять на прохожих страх.
Там повні дикої, п'янкої зваби
Дніпрові плавні у пожнивний час,
Коли багрець дубів ще не погас.

6

О, як люблю я, поро вереснева,
Поважний похід виповнених гарб,
Що в двір пливуть, торкаючи дерева,
Які роняють свій багряний скарб.
Тоді загонисто, з ричанням лева,
Снопи ковтає молотарчин карб
І, наче хуґа, остюковий порох
Вкриває зерна золотистий ворох.

7

Тоді за плетений вербовий тин
Важезно падають достиглі груші.
На той солодкий запашний бурштин
Чатують радісно дитячі уші.
Тоді стає щасливим не один.
Тоді окрилює селянські душі,
Хоч як на стрим і скромність не вважай,
Високим хмелем буйний урожай.

8

Масний зорнозем надарує збіжжя;
Стави наплодять ситих коропів;
Окраса краю, давнє Запоріжжя
У серці збудить променистий спів
І, мов чаклунське предків чорнокнижжя,
Наснажить волю твердістю дубів, —
Чого ще треба трудовій людині,
Чиє життя — немов медові дині?

9

Але московське ненаситне зло
Нагнало зграй на українське щастя.
За рік, за два мов повінню знесло
Щасливі села й хутори квітчасті.
Міста змінили старожитне тло
На кубістично-індустрійні снасті:
До них пішов зруйнований селюк
Продати силу м'язуватих рук.

10

Спустивши свари, підступи й погрози,
Прийшов тривожно тридцять другий рік.
Людей, мов бидло, гнали у к о л х о з и.
Змовкали стайні, брався кущами тік
І зодягався в бур'яни — як лози.
Незламних духом, гордих споконвік
Щодня й щоночі комуністи брали —
Кудись везли на соловки й урали.

11

Одного досвіта й до нас прийшли.
Ще тільки перші півні заспівали,
Ще з голубої ранішньої мли,
В якій кружляли зоряні навали,
Дозрілий місяць не будив хвали
Дзвінкому небу в солов'їв, що спали,
Тоді — страшний той час упам'ятку! —
Завив бентежно Босий на току.

12

Наш тристалітній хутір оточили
(Немов татари Чортомлицьку Січ),
В дубові двері вдарили щосили —
Аж затряслася з переляку ніч.
Шалів на прив'язі, рвачкий, стокрилий —
Метався Босий, кидався на бич,
Аж поки комсомолець Товстошкурий
Його застрелив, забиравши кури.

13

О, як жадав я в той ганебний час
Допасти шаблі з-під герба старого,
Що зі стіни зневажливо на нас
Зорив, мов дорікаючи престрого,
Що ми, державці родових окрас,
Без чину й зброї стоїмо убого,
Та стримав батько, мов колись Кальниш:
— Своє життя лишень занапастиш . . .

14

У хату ринула притьмом о р а в а,
Нацькована московськими людьми.
І спорожніла у світлиці лава,
З якої висли пишні килими.
І зникла вмить одежа золотава.
І я заплакав голосно грудьми,
Бо за прожитих чотирнадцять років
Я ще не бачив отаких притоків.

15

Жалобно ржали коні вороні
(Відмалку батьком плекані, як діти),
Коли обох нас, мовби на вогні,
З двора вивозили. Я зміг уздріти:
Ридали мати й сестри, на вікні
Хтось роздирав книжки, жбурлявши квіти,
Немовби золота шукав між них,
Моєму серцю скарбів дорогих.

16

Але з собою я лиш міг узяти
Те, що було на плечах і ногах.
Хмурний і непокірливо затятий,
Я сів на воза — як підбитий птах,
Якому вже, здавалось, не літати.
Мій батько серцем і душею стах
Перед німою цівкою рушниці,
Що зяла з рук сусіднього п'яниці.

17

Він так усівсь на наш дубовий віз
(Який котивсь, як танкова твердиня),
Немов пропити готувавсь і вниз
Брести без пам'яти на чортовиння,
Що всіх п'яниць водило тільки . . . в хмиз.
І дивувалася дорога синя,
Чого це з хутора в досвітній час
Гуде підвода. Місяць ще не згас.

18

Він ще світив — о запорозьке сонце! —
І з-над могил, що потопали в лан,
Дивився тужно . . . Знову? Чи не сон це?
Ведуть ясир? То де ж татарський хан? . .
Чи, може, вдруге зерно від херсонця
Везуть квапливо у московський стан? . .
На »куркулів« наспіла смерти черга,
Щоб ти, дідизно, ниділа безверха.

19

Ще пару гін — і вирине Висунь
(Яку назвали здавна полустанком)
Із моря нив, достояних красунь,
Що заніміли перед повним ранком,
Готові сонцю проректи: »Присунь,
Докинь проміння нашим забаганкам,
А ми, надпивши сонячних роїв,
Віддячимось валами врожаїв!«

20

Забовваніли спереду вагони
Вздовж телеграфних вицвілих стовпів,
Немов повільно виповзла на гони
Довготелеса валка чумаків,
І вздрів я варту, і почув прокльони
Батьків і плач дітей і матерів.
По шпалтах бігли міліціонери
І засували аж до клямок двері.

21

— Вставай! — п'яниця хрипко загорлав
Деручим басом, наче з перепою;
І ми з цілющих подихів отав
В паркий вагон пірнули з головою,
В людьми набитий до країв с о с т а в.
Ранкову млу над даллю степовою
Розтяв свисток, і крикнув паротяг,
Дими піднявши — як жалобний стяг.

22

В якім одчаї цокали колеса!
Як стугоніла предківська земля!
Коли повз ниви, перелоги й плеса
Прогув наш потяг. Поруч немовля
Голодне плакало. Мов неотеса,
Хитався батько, »випивши«, мовляв.
Усім присутнім болісно здавалось,
Що щось навіки в серці обірвалось.

23

»Москва, Москва . . . Однакова завжди! —
Статечний дід заговорив недбало, —
Нам за Петра було — як за орди,
За Катерини — гірше ще бувало,
За комуністів — скільки ж то біди
Зазнав ти, краю наш, коли займали
Тебе в двадцятому, і знову ось
Тягти ту саму клямку довелось«.

24

Тут хтось припав до нього на коліна:
»Порадьте, батьку, що, куди і як?«
Немов прокинувшись, притьмом до сина
Він випалив: »Що з тебе за козак?!
Ти ж мовчки дивишся, як Україна
Страждає. Лінь? Байдужість? Переляк?
Чи вже й твої праукраїнські кості
В московській ом'ясилися корості?«

25

О, як стенувся запальний юнак,
Якому, певно, не було й сімнадцять!
Я вмить підскочив: »Ще один козак!
Мені вже скоро сповниться п'ятнадцять!«
»Тож набік геть московський обиняк! —
Хтось третій скрикнув, — бо й мені шістнадцять!«
У дружнім колі так зійшлися ми,
Зітхнувши мужньо повними грудьми.

26

Павло — Максим — Григорій — і знайомство
Без куртуазій припис відбуло.
Чи наше мирне знатиме потомство,
Як войовничо стали ми — на зло,
На хижий підступ, хитре віроломство,
За змаг добра, що в задумах цвіло?
Нехай ми замкнені були в вагоні, —
Несли нас крила в синяві бездонній.

27

На мить коротку, велемовну мить,
Себе побачили ми в давній Січі;
На мить почули, як Дніпро шумить;
На мить зайшли в паланки войовничі . . .
— Послухай, Грицю, в грудях клекотить, —
Максим промовив, глянувши у вічі.
І я, зиркнувши на горбатий ніс,
В умі поклявсь — воскреснув Кривоніс!

28

Та наші мрії, марива жадані,
Урвав мій батько стогоном тяжким.
Блідий, недужий, лежачи на драній
Якійсь ковдрині, корчився й жарким
Чолом з одчаю бився у конанні.
О рідний батьку! Словом нелихим
Тебе, в хворобі, не картав з принуки,
Хоча й соромивсь я твоєї муки.

29

Два дні й дві ночі стугоніли шпали
І телеграфні плакали дроти;
Два дні в полях вагони потопали,
Насилу змігши даль перепливти;
Дві ночі в'язні на підлозі спали,
Не відаючи долі, ні мети,
Аж поки потяг, полоз нетверезий,
Не стрінув курські крижані берези.

30

О, білокорі! Вас я не злюбив.
Вас, вид Москви, зненавидів до гиді,
Коли побачив ваш вихрястий звив;
Ваш білий холод на зеленім виді
Мене до болю кригою вразив,
Бо за дитинства, що не знало ниді,
Я звик до теплих, лагідних тополь
Серед південних осяйних роздоль.

31

— Прощай навіки, рідна Україно! —
Хтось молитовним голосом прорік.
Як водоспад шалений, безупинно
Шугав по жилах запальний потік;
І я запрагнув злитись воєдино
З тобою, краю мій, навік, навік:
Мигнули в думці поклики до втечі,
Коли спускався білгородський вечір.

32

Під гору потяг уповільнив хід,
Немов спочити готувався гоже.
Тоді не змовчав молодавий дід:
»Тікайте, хлопці! Хай вам Бог поможе!
Тримайте гордо український рід!«
Дошки підважуючи, звав хтось: »Боже!«
Удар — і дах, підрізаний ножем,
Відкрив нам отвір над чужим кряжем.

33

Недужий батько звівся наді мною:
»Нехай, мій сину, Бог благословить!« —
Перехрестив тремтячою рукою,
Підняв на плечі — й за коротку мить
Я вже летів комітьма головою
З вагона даху на ялини віть,
Що — наче мати — злегка підхопила й
На ґрунт поставила, зеленокрила.

34

Брудний, обдертий, руки у крові,
Я повертавсь до пам'яти небавом.
Гуло й шуміло, грало в голові
Якимсь незнаним маршем кучерявим.
За сосником, по пояс у траві,
Я стрів Павла, що наближався плавом.
Поміж кущами виринув Максим,
І ми пішли, згуртовані, за ним.

35

Ми йшли всю ніч. На південь прямували,
Житами в росах, плавнями брели.
Минувши житла, дерев'яні звали,
Що нас лякали з ранішньої мли,
Ми, наче вкопані, край річки стали:
З одного боку — і з б и залягли,
А з другого — на хати біловиді
Садів клонились віти красовиті.

36

— Там Україна... — проказав Максим
Старозавітним голосом Мойсея
(Всю Біблію, ще будучи малим,
Вивчав я з дідом до фіти в с і є я).
І ми, побачивши вітчизни дим,
Що нас манив, як захисту кирея,
Перехрестилися й без перепон
Мулкий босоніж перейшли кордон.

37

»Пора спочити б, — натякнув Павло, —
Несила йти. Нарешті ми вже вдома«.
Максим згодився: »В лози за село!«
І я відчув, яка велика втома
Гнітила тіло. Нило і пекло.
Нас привітала складена солома.
І ми, у скирту врившися клубком,
Поснули нагло непробудним сном.

38

Я бачив дивне видиво потому:
Із двору мати повагом ішла,
На поводі шовково-золотому
Коня баского впевнено вела,
Накинувши на нього паполому,
Мережану нитками зі срібла;
Вергав вогонь із ніздрів кінь гривастий,
Немов дракона він жадав допасти.

39

На гривуні золочене сідло
Незнаним сяйвом радісно сіяло.
Та вершника в кульбаці не було.
Гарячий кінь, басуючи зухвало,
Іржав розкотисто на все село:
Для нього вигону було замало.
»Бери, — сказала мати, — й поспішай
З неволі рідний визволяти край!«

40

Вогненно звівся меч Архистратига
В моїй правиці, блиснувши, як гнів;
І я крізь вітер, що студив, мов крига,
Пустивши повід, помстою злетів
Над отчим краєм, що конав — недвига —
Попід нещадним чоботом катів:
Жахтіли кров'ю п'ятикутні з лоба,
З нутра московська шкірилась утроба.

41

Я все стинав, що звалось москалем
(Дослівно майже з гнівного Тараса),
І за моїм поборницьким кличем,
Як смерч, котилася вояцька маса;
Я розсікав до пояса мечем —
Робив два тіла з одного каркаса,
І вже в одно не сходились тіла
Там, де моя дорога пролягла.

42

Здавалося, що простір підо мною
І сонце, й зорі, і плянети всі
Текли й текли нестримною рікою
У невимовній всесвіту красі,
Мій подвиг осяваючи мобою;
І я, відомсти праведний носій,
Немов Ярема, звівши меч під хмари,
Гукав: »Покари москалям, покари!«

43

Не відав я, як довго я гасав,
Суворий месник, ведучи загони.
Відходив ворог, перебродив став,
Позаду слід роняючи червоний —
По тій землі, що зайдою топтав.
І засміялися безмежні гони,
Як голову сільради Сердюка
Мечем розкраяла моя рука.

44

І я прокинувся . . . Внизу дівчата
Згрібали сіно. Пісня голосна
Черкала небо. Сонце, мов на чатах,
Пливло на захід. Листяна стіна
Його приймала, тінями крапчата.
Залита сяйвом, лагідна, вона
Під зеленаво-синім небокраєм
Очам здавалася блаженним раєм.

45

А поруч мене міцно спав Максим.
Чи снилось молодому ватажкові
Те, що й мені? Чи мандрувало з ним
Звитяжне видиво? Чи в тій підкові,
Що він знайшов над шляхом порохним
(Про це він гордо повідав Павлові),
Яка, мов символом, пекла мене,
Він віщування бачив потайне?

46

Павло хропів, під скроню склавши руки —
На всіх подряпинах присохла кров.
Немов Самсон, що розволодав муки
І лева лютого на смерть зборов,
Він ліг на скирту, мовби на поруки,
Нової сили зачерпнути знов . . .
Отак в останній, золотій відпрузі
Малі хвилини досипали друзі.

47

І любо, й радісно мені було
На їхні подихи зорити збоку.
Перед лицем солом'яне стебло
Гойдало стовбурінь свою високу,
Коли на нього видихав Павло.
І загрібальниць нешвидкого кроку
Не прискоряв голубоокий день,
По вінця повен райдужних пісень.

48

Максима злегка я торкнув рукою —
І той підкинувсь, як спросоння звір.
Потому втрьох за красною лукою
Ми довго стежили. З прадавніх пір
Ще так сіножать не тремтіла грою
І в сяйві хвиль не марив косогір, —
Як нам у тому пам'ятному червні,
Що ніс акорди лукам стодеревні.

49

— Агов, дівчата! — покликом, як грім,
Максим зі скирти вигукнув раптово,
І аж до лісу вибалком старим
Пішло луною ваговите слово . . .
»Ви що за лежні? — Мов сріблом дзвінким,
Одна спитала. — Все, либонь, готово.
Ану ж до вил!« І навпрост по стерні
Пішли ми втрьох, невмивані й брудні.

50

На цьому першу пісню й закінчімо,
Бо вже й мені вривається терпець.
Чуткий читачу! Мабуть, незлічимо
Я нагромадив нелегких слівець.
Прости мені! Не знизую плечима,
Не каюся, — щасливий же кінець:
Дівчатам сіно ми в копиці склали,
Вони ж нас повели й нагодували.

Монтерей, 1957 — Едмонтон, 1961.

Т. МАТВІЄНКО

В країні сліз жорстокій і страшній

(УРИВКИ З ПОЕМИ)

То був жорстокий вік убивств, страждань, неволі.
Він кожну мисль і рух труївши повсякчас,
В'ялив обличчя всім згорьовані і кволі —
Німотні, як земля, у той проклятий час.
Навала дум терпких, вгинаючись гадючо,
Тьмянила дні шорсткі охлялим трударям.
І голод душі гриз і пік слізьми ядучо
Тендітну ткань надій турботним матерям.
І брат на брата ліз, грозив брудним доносом,
І шпигував, і клявсь злорадно і тихцем:
»Я докажу тобі! Я дулю втру під носом!« —
Хоч зашморг злиднів стис і в тіло вп'явсь кільцем.
»За владу рад, ура!« — бісились активісти,
Що вмить на глум, брехню і ницість — продали
Людяний серця клич. Він не спромігсь розцвісти
В потоці дутих слів, чванливостей, хули.
»Не впала б тінь підозр! Спастися б від заглади!
І треба вміть горлать і власні гнуть думки . . .«
Вмирав нарід в селі. З проханням »Христа ради«
Од хат до хат ішли нещасні жебраки.

Скалічені... Сліпі... Тавром страждань прибиті,
Обухом нужд гірких, бичем зловісних стуж...
Зі спраглих вуст слова терпінь несамовиті
Вражали серця щит, мов жалом горний вуж.
Мов краплі стріх терпкі, по висохлих морщинах
Стікали сльози їм запеклі і круті;
І шерхла сіль густа, мов плісінь на вощинах,
І мріли бліком скарг обличчя їх святі.
Тож надворі весна, накресливши відлигу,
Розкинувши ланцюг дзвінких калюж води,
Різьбила з краю в край проталин мамалигу,
І видні всім були живих людей сліди.
Обідрані вкінець, в старім взутті із лика,
В обмотках-ганчірках, із торбами в руках
Ішли старці твої, Вкраїно сонцелика,
А з ними й доля їх, оплакана в віках.
Дочки й сини твої, розбиті вщент приблуди,
Що з примх судеб лихих попали в круговерть.
Колись росли, цвіли, бували скрізь і всюди,
Боролись за життя... щоб вздріть нікчемну смерть.
... Хто зможе описать страхіття днів жорстоких,
Що з роду в рід іде по ткані душ людських?
На втоптаних шляхах задимлених, широких
Я чую крик сердець далеких і близьких.
Чи в теплий час ясний шепочуть осикори
Про щирий труд тяжкий злиденних трударів,
Чи стогне бір густий про вік страшний Гоморри,
Ядучу звірську лють кривавих косарів,
Чи вишня зацвіте молочнобілим цвітом,
Озветься соловей в підхмеленім гаю, —
Це любий край батьків бринить земним привітом,
Це він чита мені історію свою.
Сувоями життя лягли доріг мережі
Поміж забутих місць знайомих і глухих.
В них зойк і плач людей, і тьмяний блиск пожежі,
В них відгомін століть минулих і лихих.
І от рудий кашкет: блощично червоніє
Присохлий зірки струп — емблема катувань.
І найясніший день від нього почорніє
У сітях самодурств, брехні і полювань.
Вони з'являлись вмить — жорстокі людолови,
Старались кожну мисль потворить, каструвать.
Ми їли слизь помий, перепічки з полови.
Вони ж товкли своє: »Ми вміем будувать!«
Голодні і худі під сміх деґенерата

Понуро люди йшли із рідного села
В глухонімий Сибір — підвал смердючий ката,
Де, навіть, правди тінь ніколи не жила.
Тож не один мільйон змордованих, невинних
За той кривавий час у муках полягло.
В бараках, у лісах, нагінках безупинних
Їх, чесних трударів, снігами замело.
Погравшись »жартома« і викупавши в твані
І душі, і серця нещасним землякам,
Останні трупи їх в постійнім хвилюванні
Відправлено назад на з'їдження вовкам.
Кожухи й сіряки, від праць мозольні руки;
І сльози ув очах: »Куди нас повезуть?«
І уманський погром хлюпнув страхіттям муки,
І дощаний паркан помножив звірську лють.
»То німці проти нас!« — брехалось у газетах,
А директиви Кремль строчив удень і вніч:
»Селян останніх цих, пронісши на багнетах,
Закопувати в яр як непотрібну річ!«
Так десять тисяч жертв якраз перед війною
Подушено в землі іще напівживих —
Просвердлених, сліпих; гадюкою стальною
Скрутивши руки їм під регіт вартових.
Колючий дріт, багнет і жовта уніформа,
Розпуста за мостом у Бельгії тісній,
»Знущайся і мордуй — і виконана норма!« —
Це все в країні сліз жорстокій і страшній.
Злодюги навісні, розбещені нацмени
І тічка злих повій — оце той вищий клас.
Як сарана лиха, що пнеться до вселенни,
Все людство жеручи — так ненавидить нас.
Найкращий острівець — околиці столиці,
Держить у пазурях варварської Москви,
І кров'ю жертв німих вимазує петлиці;
І гатить Дніпр, і Псьол, і уманські рови . . .

Проф. Микола ВЕЛИЧКІВСЬКИЙ

СТОЛИПІНСЬКА ЗЕМЕЛЬНА РЕФОРМА І ПРИЧИНИ ЇЇ НЕВДАЧІ

Питання організації сільсько-господарського виробництва дуже актуальне на терені т. зв. СССР. Увесь СССР, себто — московсько-комуністична імперія, поділяється за психологією свого селянства на дві частини щодо засад, на яких будувалося і в майбутньому будуватиметься сільсько-господарське виробництво.

Західні терени СССР, що мають назву, згідно з т. зв. совєтською конституцією, Союзних Совєтських Республік, до яких належить і Україна, з давніх історичних часів належали до концерну держав Европи. А в тій частині Европи, як відомо, сільське господарство було і є побудоване на засадах індивідуального сільсько-господарського виробництва, з приватною власністю на землю. Друга частина СССР, властива Московія, належала раніш, і нині за психологією свого селянства належить, до держав монголо-азійських, з відкиданням індивідуального господарення у сільському господарстві та з запереченням приватної власности на землю, на якій працює господар. Ця частина СССР за психологією свого селянства була, і тепер є, прибічницею »общини«. Нині ця »община« виродилася у монгольсько-московський витвір — »колхоз«. До цієї московської кошари-»колгоспу« (по-російськи — »колхоз«) зігнані всі селяни СССР.

»Общинне« землеволодіння з його періодичними (10-12 років) т. зв. чорними переділами в колишній російській імперії, було ідеалізоване навіть передовими московськими лі◉дьми ще дореволюційного періоду (А. Герцен). Бо, як зазначали вони, »община« безболісно приведе селянство в лоно соціялізму (читай, комунізму). Що »община« приведе згодом московське селянство в лоно комунізму, то теоретики-прибічники »общини« мали повну рацію. Але цей »перехід до комунізму«, себто до колгоспу, відбувався для населення таких земель західньоевропейського концерну, як Україна, з дуже великими втратами. Відомо, що цей перехід до колгоспів в Україні спричинився до загибелі більше, ніж 10 міл. людей із наших українських сіл. Провина цих нещасних людей з їх маленькими діточками була лише, і лише в тому, що вони з діда-прадіда виховані на засадах індивідуального господарювання в сільсько-господарському виробництві. І власне ще й до цього часу питання приватної власности на землю в індивідуальному сільсько-господарському виробництві відкрите.

Взагалі ж »общинне« землеволодіння в сільському господарстві дуже гальмувало інтенсифікацію сільського господарства. На властивих москов-

ських землях сільське господарство, завдяки існуванню »общини«, стояло на дуже низькому поземі. Урожайність зернових культур на полях московських була дуже низька. Коли в Україні врожай, напр., жита, на селянських землях Київщини (де хоча й не було »общини«, а було індивідуальне господарство в подвірному землеволодінню), становив 80 пудів із десятини, на Поділлі — 72, на Полтавщині — 66, то в Московії з десятини збирали врожай 20-30 пудів[1].

От тому-то більш розсудливі люди зі самих москвинів, не перестаючи бути великими патріотами великої »єдиної-неподільної Росії«, не могли не бачити, до якого лиха спричиняються »община« і взагалі громадське землеволодіння в сільському господарстві. Ці розумніші люди усвідомили собі, що »община« гальмує розвиток сільського господарства, не дає можливости проникати в сільсько-господарське виробництво кращим способам господарювання, запроваджувати краці сівозміни, застосовувати у праці різні складні сільсько-господарські машини, штучні мінеральні добрива і таке інше. Взагалі сільське господарство, дотримуючись »общинного« землеволодіння, не може простувати шляхами Західньої Европи, а залишається на старих монголо-фінських шляхах, із дуже малою урожайністю. Деякі передові московські люди розуміли, що сільське господарство за часів царизму, перебуваючи в »общині« в Московії, і в громадсько-подвірному землеволодінні в Україні, простує до поступового обідніння селянства. Ця павперизація селянства в скорому часі мусить привести до страшної революції в імперії; щоб запобігти цій революції і утворити міцне селянство, на яке могла б опертися самодержавна царська влада, були вжиті заходи до т. зв. аґрарної реформи.

Таким передовим політиком царської російської влади був прем'єр-міністер Петро Аркадійович Столипін. »Указ« з 9-го листопада 1906 року в справі »общини«, що так і звався »Столипінською земельною реформою«, після затвердження його III-ою Державною Думою 14. VI. 1910 року і підписання імператором, став законом. Цей закон дозволяв перехід цілою громадою до володіння землею на »отрубних« ділянках або на хуторах, коли постановить про це звичайна більшість голосів усіх господарів із т. зв. подвірним землеволодінням. Це стосувалося переважно до України, в якій хоча »общини« й не було, але вся надільна земля після скасування кріпацтва належала селянам на правах подвірного землеволодіння. Господарем землі уважався не господар, а ввесь двір, себто ті особи, що жили в цьому дворі, а також ті, що можуть ще народитися. Отже, згідно з законом про надільну землю в подвірному індивідуальному землеволодінню, цю землю не вільно було продавати, а всю дільницю двору ділили між нащадків двору.

В Московії, де існувала »община«, а в деяких місцевостях і з т. зв. чорним переділом, для скасування общини Столипінський закон вимагав $^2/_3$ голосів

[1]) Див. »Агрономическая помощь у России«, 1914 год, под редакцією В. Морачевского.

господарів всієї »общини«. Але як в Україні при скасуванні подвірного громадського землеволодіння, так і в Московії при скасуванні »общини«, ті, що виділялися мали право користуватися спільними угіддями — сіножатями, лісами і т. п.

Зараз же після опублікування Столипінського »Указу« 9-го листопада 1906 року, ще до затвердження його Державною Думою в 1910-му році, селянство України почало залишати громадське землеволодіння наділльною землею і виселюватися на хутори (фарми). Саме тоді село почало заникати як скупчення селянських дворів. У тому місці, де колись було село, залишалися лише церква, житлові церковні будинки, школа і приватна крамниця, а пізніше крамниця споживчого товариства. Такий вигляд мали бувші села Волині, а особливо її західня частина. Частина сіл переходила на т. зв »отруби«, це значить, що земля селянського двору, яка за громадського землеволодіння перебувала в декількох місцях, зводилася до одного куска. Отже за »отрубної« системи земля кожного двору скупчувалася в одному місці. Це давало селянинові економію у витраті часу при переїздах господаря з одного клаптика його землі до другого, а для цього треба було інколи переїздити декілька кілометрів. Крім цього касували примусову господарську сівозміну — це велике лихо для індивідуального сільськогосподарського виробництва.

В Московії селянство теж почало, хоч і значно меншою мірою ніж в Україні, залишати »общину«. До 1-го січня 1916 року в европейській частині Росії в 40 губерніях використали Столипінський закон про землеволодіння і вийшли з »общини« та »громадського землеволодіння« біля 24% господарів. Це видно з наступної таблиці, яку подаємо внизу, запозичивши її з праці П. И. Лященка »История Народного Хозяйства СССР« (том II, стор. 265): »Закріплення землі на індивідуальну власність за районами по всій европейській Росії«.

Райони	*Кількість домогосподарів, що закріпили землю до кількости домогосподарів, що виявили вимогу про виділення* у %	*Відношення закріпленої землі до всієї площі наділльного землекористування* у %
Правобережна Україна	98,4	50,7
Новоросійський район (степова Україна)	85,1	34,2
Лівобережна Україна	75,4	13,8
Білорусія	82,8	30,4
Нижньо-Волзький район	58,6	12,2
Середньо-Волзький район	64,2	11,8
Центрально-промисловий район	73,2	12,9
Сіверний рай. (південний)	50,8	3,7
Приуральський район	47,0	3,5

З наведеної таблиці видно, що на першому місці за відсотком закріпленої землі на індивідуальну власність по всій европейській частині російської

імперії була Україна, на другому місці — Білорусія, а на останньому — райони властивої Московщини: Поволжя, Північний і Приуральський райони.

З цих наведених цифр видно також, що Столипінський закон про земельну реформу не мав особливої популярности серед москвинів, де селянство звикло з діда-прадіда жити »общинно«. В багатьох місцевостях Московії »община« проіснувала аж до приходу влади большевиків. Тому-то московський селянин так легко й перейшов до московського »колхозу«, бо за своєю психологією він завжди був »общинником« і старався жити та діяти як і ввесь »мір« (громада), себто »община«, чого якраз ми не спостерігали, і нині не спостерігаємо, в українського селянина, силою загнаного до московсько-комуністичного витвору — колгоспу. Ось такі були наслідки Столипінської реформи в аґрарному русі першого десятиріччя XX-го століття.

Столипін робив ставку на міцне селянське господарство — сільсько-господарську фарму за сучасним американським зразком. Він руйнував »общину« з її низькою аґрарною культурою, притаманною Московії, як державі азійського типу, і повертав московську імперію в бік Европи й Америки з їх висококультурними сільсько-господарськими фармами. Таким способом Столипін хотів обезсилити в майбутньому загрозу аґрарної революції. Слушно писав Ленін у своєму 13-му томі »Творів« (стор. 219), що Столипінська реформа була просякнута »буржуазним духом«. Цю реформу запроваджувано шляхом еволюції, вона розкладала »общину« і утворювала сільську буржуазію. Саме селянської буржуазії, міцного селянського трудового господарства, боялися большевики. От тому-то вони в той час аґітували проти Столипінської реформи, яка руйнувала »общину«, а на яку большевики проєктували, і не безпідставно, опертися.

Проти Столипінської земельної реформи виступали і російські соціялістичні партії всіх відтінків, бо ця земельна реформа, касуючи »общину«, встановлювала міцне сільське господарство, на яке мала міцно опертися царська влада і таким чином революція, про яку так мріяли різні московські соціялісти, відсувалася надалі, геть, аж на довгі роки.

Зі Столипінської реформи виявилося, що не революція візьме верх у політиці московського царства, а еволюція.

Проти цієї Столипінської земельної реформи, як не дивно, була і московська буржуазія, а особливо великі землевласники, побоюючись, що Столипін цією реформою підірве віковічні засади общинного життя в московському царстві, а тим самим зруйнує і поміщицьке землеволодіння. Тільки невеличка частина поміщиків в Україні, що вже перейшла або переходила на шлях т. зв. торговельного хліборобства, себто утворювала в своїх маєтках сільсько-господарські промислові підприємства, не була проти Столипінської земельної реформи. До гурту цих людей треба зарахувати представників української земельної аристократії, як Харитоненко, Чикаленко, Терещенко, а також і »предводітель« дворянства на Волині в Старокостянтинівському повіті, він же і член III і IV Державної Думи, член прогре-

сивної партії в Державній Думі, — Євген Миколайович Журавський. Але це були рідкі вийнятки і тільки в Україні.

Московські політичні організації всі були проти Столипінської земельної реформи ще й тому, що, запроваджуючи свою аґрарну реформу в життя, Столипін тим самим відривав Росію від Азії і прилучував її до Европи. Росія ж, за твердженням усіх російських партій, має свій особливий самобутній шлях розвитку, відмінний від »гнилого«, як вони казали, Заходу.

Ще відомий московський еміґрант А. Герцен в часи царя Александра III-го у своєму журналі »Колокол«, що його він видавав у Лондоні, писав, що »община« допоможе перейти нам в лоно соціялізму. Він ідеалізував »общину« і бачив у ній основу соціялізму. Три роки до своєї смерти Герцен писав (»Колокол«, чч. 233, 234, 1867 р.): »Ми руським (себто московським, — М. В.) соціялізмом звемо той соціялізм, що виходить від землі і селянського побуту, від фактичного приділу (землі) та існуючого переділу (чорного переділу, — М. В.) ріллі, від общинного правління і простує разом робітничою артіллю назустріч тій економічній справедливості, до якої іде соціялізм (читай, комунізм, — М. В.)«.

Одним словом, А. Герцен відводив »общині« певну ролю в розвитку самобутнього життя Московії і припускав можливість її розвитку в бажану для нього (соціялістичному) напрямку. Герценові не чужа була й думка національного московського месіянізму, теж пов'язаного з московською »общиною«. Цю свою думку про московський месіянізм Герцен передав і своєму великому приятелеві, відомому італійському революціонерові, Дж. Ґарібальді. Останній під час своїх відвідин у Лондоні 1864 року, на прийнятті для нього влаштованому, де був присутній і Герцен, виголосив тост такого змісту: »За молоду Росію, що страждає і веде боротьбу. За молоду Росію, яка, перемігши Росію царську, буде, очевидно, у своєму розвиткові мати велике значення в долі світу« (Див. »Былое и Думы«, Герцен, т. V, стор. 71, переклад наш).

Професор М. Мелія у своїй цікавій праці "Alexander Herzen and the Birth of Russian Socialism, 1812-1855" (1961) пише: »Герцен відвернувся від свого ідола — Заходу, як безнадійного, реакційного і старезного, і вернувся до рідних берегів... Він (Герцен) віднині свої революційні надії пов'язав із соціялістичною селянською »общиною«.

Також відомий московський слов'янофіл Хом'яков ще в 1842 році в журналі »Москвитянин« писав: »Мірська община — краща форма громадського співжиття«. А далі зазначає: »Не община народилася від православної культури, а навпаки — чисте християнство стало на Русі (читай, у Московії, — М. В.) міцним »сосудом« можливо завдяки »общинному началові«, яким вона (Московія) жила, живе і без якого (»общинного начала«) вона жити не зможе«.

З наведеного бачимо, як провідні люди Московії ще в минулі давні часи ідеалізували »общину«, що психологічно підготувала московське селянство до ленінсько-сталінського комунізму, з його колгоспами в єдиній-неподільній російській імперії, що сьогодні має захисну назву — СССР.

Крім цього московські партії, що всі, без вийнятку, стояли на засадах єдиної-неподільної »матушки Рассеї«, були проти Столипінської земельної реформи ще й тому, що ця реформа, як не дивно, руйнувала »єдину-неподільну Росію«, як єдину державу-імперію.

Столипін, великий патріот і поборник єдиної і неподільної Росії, не бажаючи цього, сам руйнував неподільність російської царської імперії. Адже відомо, що такі країни російської царської імперії, як Україна, Білорусія, Прибалтицькі народи у своєму історичному розвитку завжди були не тільки під впливом культури Західньої Европи, а й довший час, до їх окупації Московією, входили до складу Західньої Европи або й самі належали до сім'ї народів Заходу (Київська Русь), тоді як Московія завжди була тісно пов'язана зі Сходом, а особливо через татарську Золоту орду. Від цієї Золотої орди Москва перейняла спосіб управління державою на засадах деспотії. Радимичі, вятичі й сіверяни (предки москвинів), згідно з Лаврентієвським літописом, знали навіть полігамну патріярхальну сім'ю, а може і парний брак: »Браци не бываху у нихъ«, пише Лаврентієвський літопис, »но играща межу селы; схожахуся на игрища, на плясанье и на вся бесовская игрища, и ту умыкаху жены себе съ нею же кто совещащеся; имаху же по 2 і по 3 жены«.

Отже, коли в Київській Русі була моногамія, то Московія, за азійським звичаєм, мала полігамію.

Таким чином, руйнуючи »общину« і бажаючи прилучити Росію до культури Західньої Европи, розчленовувалася »єдина-неподільна Росія«. »Община« руйнувалася, а тому й кожна складова частина »єдиної Росії« неодмінно тягнула до свого першоджерела: Україна, Білорусія, Прибалтицькі та інші народи — до Заходу, а Московія — до монгольсько-азійських народів із їх »общиною« та всім тим, що з неї випливало. Отже природно, що всі соціялістичні московські партії були проти Столипінської земельної реформи, як патріоти своєї батьківщини — Московії.

Але нас більше ніж дивує те, що проти цієї Столипінської земельної реформи активно виступали і всі українські соціялістичні партії, і тим самим допомагали москвинам. Своїм поступуванням щодо Столипінської земельної реформи українські соціялістичні партії перешкоджали розпадові »єдиної і неподільної Росії«, а цим самим стояли і на перешкоді утворенню Самостійної Української Держави. Адже Українська Центральна Рада в Києві 1918 року прийняла закон про націоналізацію землі, власне про відновлення »общини«, тоді, коли й за царизму »общини« в Україні не було. Адже український селянин споконвіку був, є і буде за індивідуальним господарством із правом приватної власности на землю своєї дільниці. На жодні націоналізації, соціялізації чи інші види »общини« український селянин ніколи не погодиться, бо за своєю природою він є не монголо-азіят, як москвин, а европеєць.

Столипінська земельна реформа не була закінчена. Залишилося чимало малоземельного і зовсім безземельного селянства. В Україні ще за часів звільнення селян від кріпацтва в 1861 році, селяни, що працювали на дворі пана, не були наділені землею. Вони були звільнені від кріпацтва

особисто, але залишилися на праці в дворі поміщика. Від пана-поміщика ці селяни мали приміщення і отримували заплату за свою працю натурою. Згодом ці люди, або їх діти, відійшли від поміщика і, одержавши від сільської громади в селі на »вигоні« клапоть землі, побудували собі хатку, а жили з заробітків на праці як у поміщика, так і в заможніх селян. Ті господарі, що не мали свого поля, звалися »бобилі« або »однодворці«.

В губерніях, що належали до теренів України, в часи звільнення селяв від кріпацтва в сільському господарстві розвинулося цілком капіталістичне, переважно цукрово-бурякове, виробництво. В такому виробництві, що було побудоване на капіталістичних засадах, була велика потреба у вільнонайманій праці. Ось тому-то поміщики були зацікавлені в тому, щоб затримати у своєму володінні яко мога більше землі, а селянам передати якнайменшу кількість. В деяких місцевостях, звільнених від кріпацтва селян влада залишила зовсім без польової землі, селяни мали у своєму посіданні лише садибу, без польової землі, і звалися »однодворці«. Таким обезземельненням звільнених від кріпацтва селян поміщики забезпечували свої сільсько-господарські підприємства дешевими робітничими руками малоземельних і зовсім безземельних селян.

В місцевостях суто московських, де не було так розвинуте, як в Україні сільсько-господарське промислове виробництво, поміщики не виявляли такого зацікавлення затримати при собі землю. В цих районах прибуток давала не так сама земля, як селянин, а тому московські поміщики охоче передавали частину своєї землі селянам у час їх розкріпачення, але за цю землю брали велику суму грошей, ніби як за землю, а насправді за звільнення селянина від кріпацької залежности. Але взагалі селянські наділи в час звільнення від кріпацтва в більшості випадків були зменшені за своїм розміром. Зменшення земельних приділів було особливо помітне в Україні з тих причин, про які ми тількищо згадували. Це видно з таблиці, запожиченої вже з поданої вище праці Лященка (стор. 579):

Губернії	*Дореформні звичайні наділи на одну ревізійну душу (без лісу) в десят.*	*Післяреформні наділи на одну наявну душу (без лісу) в десятинах*
Курська	2,3	2,2
Орловська	2,6	2,6
Рязанська	2,6	2,3
Вятська	3,2	3,0
Тульська	2,6	2,3
Катеринославська	2,8	2,0
Київська	6,6	2,5
Подільська	5,5	2,4

В т. зв. Південно-західніх губерніях, що відповідає Правобережній Україні, де була дуже розвинута цукрово-бурякова промисловість, середній розмір наділу поміщицьких селян, згідно з »Положением 19 февраля 1861 года«, був такий: на Київщині — 1,9 десятини, на Поділлі — 1,9, на Во-

лині — 2,3 дес. А взагалі, коли ми порівняємо дореформне (19. 2. 1861 р.) селянське землекористування з кількістю всієї відібраної землі від дореформних наділів при остаточному земельному влаштуванні селян, то матимемо таку таблицю (в тис. десятин)[2]:

Губернії	*Селянське землекористування до 1861 року*	*Відібрано тисяч десятин*	*%*
15 нечорноземних губерній	14555	1437	9,9
21 чорноземна губернія	14619	3825	26,2

Отже після реформи 1861 року в чорноземних губерніях селяни втратили понад 1/4 землі зі свого дореформного землекористування. У деяких губерніях цей відсоток відібраної від селян землі був дуже великий. Так відібрана від селян земля у Полтавській і Катеринославській губерніях складала 40% до всієї бувшої землі до часів реформи, в Харківській губернії — 31%, в Саратовській — 41% і т. д.

Таким чином після реформи 19. 2. 1861 року селянство у більшій своїй масі всієї російської імперії стало або малоземельним, або й безземельним. Ця недостача землі помічалася особливо в селян в Україні.

Наявність малоземельного і безземельного селянства ще більше, ніж за часів »общини« або »громадського землеволодіння«, утворила в селі антагонізм. Але революційно настроєні маси українського селянства ніколи не ставили вимог націоналізації чи соціялізації землі. Подібні вимоги ставили інколи московські селяни, що звикли до »общинного« землеволодіння. Українські селяни домагалися експропріяції державою поміщицької землі та передачі її в приватне індивідуальне володіння селян-господарів, але ніколи не вимагали якоїсь націоналізації землі, себто »общини«.

Царський уряд сам бачив небезпеку для держави від наявности малоземельних і безземельних селянських господарств, а тому і вживав заходів, щоб це лихо — безземелля селян — якимось способом розв'язати. Але лихо це не полагоджувалося радикально, через аґрарну реформу, способом примусової експропріяції поміщицьких земель, щоб відразу покінчити з малоземеллям і безземеллям селян і таким чином запобігти народженню в селі селянського пролетаріяту, який не мав куди прикласти своїх вільних робітничо-селянських рук.

»Указом« з 4. 3. 1906 року засновано губерніяльні й повітові землевпорядні комісії (землеустроительные комиссии), які — крім землевпорядних заходів — мали за завдання, за посередництвом селянських (крестьянских) банків, допомагати селянам купувати землю в поміщиків. Для цієї мети банкові передано в першу чергу частину »державних« і »удільних« земель для продажу або передачі в аренду селянам.

Селянський земельний банк був заснований 1882 року, щоб допомогти збільшити селянське землеволодіння. В часи Столипінської земельної ре-

[2]) Див. А. Е. Лосицький: »Хозяйственные отношения при падении крепостного права«, журнал »Образование«, ч. 11, 1906 год, стор. 212.

форми, цей банк став органом-посередником у продажі поміщицької землі, але продаж цієї землі відбувалась по явно високих цінах, що робив царський уряд безперечно в інтересах поміщиків-дворян. Це теж один з дефектів Столипінської земельної реформи, що безперечно могла б перешкодити аґрарній революції, яку так вміло використали московські большевики, нахабно й безсоромно обдуривши селян.

Селянське переселення. Реформа 1861 року, звільнивши селян від кріпацтва, не задовольнила їх достатньою кількістю землі, що в майбутньому принесло царській владі дуже сумні наслідки. Щоб мати достатню кількість землі, селяни почали виїздити на вільні землі в Азію, але спочатку, зараз після реформи в 1861 році, царський уряд заборонив переселення селян на вільні землі. Ця заборона була виключно в інтересах поміщиків-дворян, щоб вони не залишилися без робітничої сили. Отже безземельний селянин опинився в більш, ніж у скрутному стані, особливо в Україні. Селяни, що не мали землі зовсім або мали таку малу кількість, що не могли прожити зі своєю родиною від урожаю з неї, були примушені шукати будь-якого заробітку. Цей скрутний матеріяльний стан селян почали використовувати поміщики-дворяни і працю цього селянина — справжнього пролетаря — оплачували незвичайно низько. Бідолаха селянин примушений був самим царським урядом іти за гаслами соціялістичних партій, а в останні часи — за облудними гаслами большевиків, очолюваних Леніним.

Щоб перешкодити аґрарним бешкетам на селі, які могли перетворитися у справжню революцію, 6-го червня 1894 року царський уряд проголосив дозвіл переселятися на вільні землі й навіть деколи давав фінансові допомоги переселенцям. Переселення селян на вільні землі в Азію особливо збільшилося після оголошення Столипінської земельної реформи 1906 року, що видно з наступної таблиці[3]:

Роки	*Рух переселенців і ходаків обох статей у тисячах душ*	*Повернулося назад обох статей у тисячах душ*	*Оселилося переселенців чоловічої статі в тисячах душ*
1896	190,3	15,8	59,6
1900	219,3	33,8	39,6
1905	44,0	3,8	27,0
1906	216,7	6,1	44,8
1907	577,0	27,2	207 9
1908	758,8	37,9	275 2
1909	707,5	82,3	245,3
1910	353,0	114,9	232,5
1911	326,1	117,0	181,5
1912	259,6	57,3	156,5
1913	327,9	42,9	?
1914	241,8	27,6	?

[3]) Таблиця ця складена П. Лященком за даними Переселенського управління 1914 р. Див. »История Народного Хозяства СССР«, т. II, стор. 27.

З наведеної таблиці видно, що переселення селян на вільні землі до Азії збільшилося особливо з початком Столипінської земельної реформи. В 1908-1909 роках була найбільша кількість тих, що переселилися, але частина повернулася назад. Так, напр., в 1911 році повернулося аж 36%.

Невдачу Столипінської земельної реформи утворити міцне селянське індивідуальне господарство можна пояснити так: Перш за все, ще до часів Столипінської земельної реформи, як ми вже зазначали, в селі відбулося розшарування селян за групами по кількості наділеної землі, що припадала на один двір. Так, згідно з земельним переписом 1905 року, розподіл селянських дворів за розміром дільниці надільного землекористування у відсотках до загальної площі, за окремими групами, був такий[4]:

Групи	*% дворів*	*У них землі у %%*
Від 1-ої до 4-ох десятин	15,7	3,5
Від 4-ох до 8-ох десятин	34,6	19,0
Від 8-ох до 20-ох десятин	39,2	41,8
Поверх 20 десятин	10,5	35,7

Отже з наведеної таблиці видно, що 15,7% усіх селянських дворів у 50-ти губерніях кол. російської імперії мали від 1-ої до 4-ох десятин землі, що припадали на один двір. А треба мати на увазі, що в Московії в останні десятиріччя припинили т. зв. чорний переділ — це »уравніловка« при »общині«. Очевидно, при наявності в селянському дворі 1-ої або 2-ох десятин землі неможливо утворювати окрему фарму. Навіть і при »отрубному« господарстві теж важко буде господареві вижити на такій кількості землі, коли він займеться засівом зернових культур і буде жити далеко від ринку збуту своїх товарів, але за »вільної« або т. зв. комерційної системи господарства і при близькому великому центрові-ринкові, можна б було вижити і на 2-ох десятинах землі.

До тих 15,7% малоземельних треба додати ще зовсім безземельних, т. зв. бобилів, що крім двору й хатинки не мали польової землі й мусіли купувати для себе навіть картоплю. В Україні група »однодворців« поступово збільшувалася і на 1916 рік вона становила аж 15% усього селянства[5].

Цим малоземельній (15,7%) і безземельній групам (15%) селянства (разом: 15,7%+15%=30,7%) в нас в Україні було невигідно виділюватися з громадського землеволодіння, а в Росії — з »общини«. За »общини« в Московії і за громадського землекористування в Україні селяни згаданих груп мали ті вигоди, що могли утримувати корову, особливо зовсім безземельні, яких, як ми вже зазначали, в Україні нараховувалося 15%. Корова, вівці, свині (надвірні) ходили до громадської череди, чого не могло бути після скасування »общини« або громадського землеволодіння. Для безземельного і малоземельного двору при наявності »общини« або громадського землеволодіння

4) Див. »Статистика Землевладения, 1905 год«, Изд. Централного Статистичес. Комитета. Сводный выпуск по 50 губерниям, СПБ, 1907.

5) Див. Микола Величківський: »Сільське господарство України і колоніяльна політика Росії«, Нью-Йорк, 1957, стор. 13.

були й інші вигоди, хоча б згадати про т. зв. сервітути. Поміщики, після скасування в Московії »общинного«, а в Україні громадського землеволодіння — почали забороняти селянам користуватися сервітутним правом (випас худоби в лісі, збирання сухостою, грибів, ягід і т. п.). З 1906 року сільські громади ввесь час вели судові процеси з поміщиками, відвойовуючи свої права на сервітути.

Отже невдачу Столипінської земельної реформи можна пояснити перш за все тим, що почалася ця реформа запізно після скасування кріпацтва в 1861 році. В селі відбулося розшарування селян і утворився прошарок безземельного і малоземельного сільського пролетаріяту. Правда, царський уряд ніби пішов назустріч цьому прошаркові селян і утворив Селянський банк, завданням якого, як ми вже згадували, було допомагати селянам купувати землю у поміщиків. За статистичними даними на 1861 рік в Україні в посіданні селян було 45,7% всієї землі, а перед першою світовою війною селяни в Україні вже мали 57%, а в 1916 році — 65% всієї землі. Отже в Україні земля в селянському секторі поступово збільшувалася, а земля в секторі поміщицькому — зменшувалася. І все це було переведено за посередництвом Селянського земельного банку[6]. Але безземельний селянин мало міг покористуватися з послуг банку, бо не мав за що купувати землю, не мав нерухомого майна, на яке повірив би банк. Ціни на землю були досить високі для того часу. Так на Правобережжі одна десятина землі розцінювалася від 400 до 700 рублів. У ті часи це були величезні гроші, а для безземельного (»бобеля«) — особливо.

На нашу думку, Столипінська земельна реформа могла дати дуже позитивні наслідки, якщо б відбулася зараз після 1861 року. Ця реформа мала б позитивні наслідки, коли б одночасно була запроваджена і широка аґрарна реформа, яка мусіла б ґрунтуватись на законом проведеній розпарцеляції великої земельної власности. Розмір великої земельної поміщицько-дворянської власности мусів би бути обмежений певною кількістю десятин в одному господарстві. Решта землі поверх встановленої законом норми в посіданні одного господарства мусіла б переходити в державний фонд і з цього земельного фонду і треба було наділяти землею за певною нормою (на один двір чи на одного працездатного, чи на одного їдця) безземельні й малоземельні селянські господарства.

Тут не порушуємо питання оплати наділеної землі для компенсації розпарцельованих господарств, бо це, власне, і не входить до нашої теми. З такими умовами Столипінська земельна реформа, на нашу думку, мала б успіх.

Столипінська земельна реформа, як вже й зазначалося, руйнувала зв'язок Росії з монголо-азійською системою господарювання і наближала колишню російську імперію до системи господарювання, що панувала в Європі й Америці. Вона була відчиненням дверей до Европи, а особливо для нашої України. Вдало проведена Столипінська земельна реформа була б і пере-

[6]) Див. М. Величківський, цит. праця, стор. 13 і 14.

шкодою для т. зв. жовтневої московсько-большевицької революції з її комуністично-рабською системою як у сільсько-господарському виробництві, так і політиці держави взагалі.

Одночасно Столипінська земельна реформа мимо бажання самого автора цієї реформи допомагала розвалові »єдиної-неподільної Росії«, тюрми народів.

Колхозами і совхозами, цими новітніми московськими »общинами«, московсько-комуністична партія і мала на увазі, з їх допомогою, зв'язати в одне ціле окремі народи і краї колишньої царської Росії, що в 1917 році відновили були свої окремі національні самостійні держави.

Отже, »община«, себто сучасний московсько-совєтський колгосп, знову затримує в одній тюрмі — московській червоній імперії, що нині має захисну назву СССР, — різні немосковські нації і народи.

ЛІТЕРАТУРА

1. »Агрономическая помощь в России«, 1914 г., под редак. В. Морачевского.
2. П. И. Лященко: »История Народного Хозяйства СССР«, т. I і II, Москва, 1956 г.
3. Б. Д. Греков: »Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века«, книги первая и вторая, 1952 і 1954 гг., Москва, Акад. Наук, Инст Историч.
4. Сельское Хозяйство России в XX веке«, 1923 г., под редакцией Н. П. Огоновского, Москва.
5. Martin Malia: "Alexander Herzen and the Birth of Russian Socialism. 1812-1855." 1961, Harvard University Press.
6. »Статистика Землевладения, 1905 год.« Издание Статистического Комитета. Свободний випуск по 50 губерниям. С.П.В., 1907 г.
7. М. Величківський: »Сільське господарство України і колоніяльна політика Росії«, Нью-Йорк, 1957.
8. »Колокол«, чч. 233 і 234, Лондон, 1867 год.
9. Ленин: »Полное Собрание Сочинений«, т. 13, стор. 219.
10. А. Е. Лосицкий: »Хозяйственные отношения при падении крепостного права«, журнал »Обозрение«, ч. 11, 1906 г., стор. 212.
11. А. И. Герцен: »Былое и Думы«, т. V, 1921, Берлин.

SUMMARY

THE AGRARIAN REFORM OF STOLYPIN AND THE REASONS FOR ITS FAILURE

by Prof. M. VELYCHKIVSKY

The "obshchina" form of landownership in Russia greatly hindered her agrarian development, putting it on a very low level. Thus, for example, whereas in Ukraine, where there was no "obshchina" as such, the wheat harvest in "desiatynach" (1 desiatyna is 2.7 acres) was 60-80 "pud" (1 pud is

40 lbs.), in Russia, during the existence of the "obshchina", it was only 20-30 "pud".

Due to this, P. A. Stolypin, on November 9, 1906, drafted a law, which was confirmed by the State Duma (Parliament in Czarist Russia) on June 14, 1910. It proposed a cancellation in Russia of the "obshchina" form of agriculture, and, in the Ukraine, of the "communal landownership".

As a prerequisite for the abolishment of the "obshchina" the Stolypin law required a $^2/_3$ vote of the members of the whole "Obshchina"; in Ukraine this transition required a majority vote of the members of the so-called "communal land".

On January 1, 1916, in European Russia, the Stolypin law was utilized — in Russia's "obshchina" and Ukraine's "communal landownership", 24% of all the members withdrew. The Ukraine made the first step, 50% of all members withdrawing to individual farms; Russia followed, but only with a 10% withdrawal form the "obshchina", and in some places with a mere 3.5% withdrawal. (Cf. the Ukrainian text.)

All Russian political parties, socialist and otherwise, objected to the Stolypin law's cancellation of the "obshchina". They were afraid, and rightly so, that this cancellation would lead to a disintegration of the Russian empire into individual independent states.

Generally speaking, the Stolypin reform enjoyed little success among the peasants, this especially being the case among the Russian peasants.

The reasons for the failure of the Stolypin reform can be briefly summarized as follows: In the pre-revolutionary village a large section of the peasants possessed little land (cf. the Ukrainian text); therefore it was inconvenient for them to withdraw from the "obshchina", for on 2 "desiatynach" of land it was hard to set up an individual farm, while the poorest peasant couldn't even own a cow, which in the "obshchina" wandered to the communal pasture, etc.

It is evident, therefore, that before the Stolypin law could be effectively implemented, a wide agrarian reform was necessary. It was imperative to expropriate, by a state decree, a large section of the great landowners' lands and divide them among the poor peasants.

Having in the nation a strong peasant citizentry, the government, relying on them, could have avoided the Bolshevik revolution.

Анатолій БЕДРІЙ

РОЗВИТОК ІДЕОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ

(Спроба нарису — порядком обговорення)

Ще й досі не маємо більшої, ґрунтовнішої праці про розвиток українського націоналізму, тому цей нарис є, певною мірою, спробою піонерського характеру.

В розвитку історії української національної ідеології помічаємо кілька періодів. У цьому нарисі автор розрізнює сім таких періодів, а саме:

1) *Доба націоналізму в літературі* (Т. Шевченко, І. Франко, Л. Українка).

2) *Доба націоналізму, як моральної сили* (»Самостійна Україна« М. Міхновського, Братство Тарасівців, РУП, УНП, Л. Цегельський, Братство Самостійників).

3) *Доба націоналізму в політичній меншості* (УПСС, УДХП, Січові Стрільці, С. Петлюра, ранній Д. Донцов).

4) *Доба активістично-волюнтаристичного націоналізму* (Д. Донцов у 20-их роках, Липинський, УВО, митр. Липківський, СВУ, СУМ).

5) *Доба расистсько-спіритуальних тенденцій в українському націоналізмі* (Націократія, Вістник, Юрій Липа).

6) *Доба державного національного будівництва* (відродження і боротьба за державність Карпатської України, Акт 30-го червня 1941 р., II-ий і III-ій Великі Збори ОУН, самостійна-державницька політика, УГВР, Горновий, Полтава і Чупринка).

7) *Доба розвитку націоналістичної ідеології на еміґрації після другої світової війни* (три тенденції: консервативна, християнсько-прогресивна, антирежимна — псевдонаціоналісти з еклектичною ідеологією).

Ця спроба нарису розвитку етапів історії української націоналістичної ідеології упрощена тим, що ми перш за все хочемо зробити наголос на основних теоретичних прикметах, які відрізнюють одну добу від іншої. Очевидно, це не означає, що теоретики інших періодів не виявляли прикмет типових несвоїй добі; кожна наступна доба користувалася попередніми осягами і таким способом збагачувала і розвивала націоналістичну ідеологію.

I. Початки українського модерного націоналізму знаходимо, без сумніву, в творчості геніяльного Тараса Шевченка та двох інших літературних титанів — Івана Франка і Лесі Українки. Вони були націоналістичними пробудителями-пропаґаторами, ідейними революціонерами і волюнтаристами.

Тарас Шевченко подав у поетичній формі всі основні ідеї українського націоналізму, що їх потім науково обґрунтували та політично застосовували наступні покоління. Він проповідував ідею суверенної Української держави, вказав, що українська нація, як цілком окрема й суверенна спільнота, існує вічно; він доводив потребу ліквідації чужонаціональних імперіялізмів, особливо польського і московського, що є передумовою для свобідного розвитку

України. Шевченко визнавав християнську філософію, вказував на потребу справедливого соціяльно-економічного ладу, наголошував революційні методи боротьби з ворогами, проповідував націоналістичну етику, принципи, на яких має формуватися національна еліта, і багато інших націоналістичних ідей і кличів.

Іван Франко в прозових і поетичних творах висунув ідеї нової національної провідної верстви, активістично-націоналістичної етики, вказав на велику ролю національної і соціяльної свободи, економічно-соціяльної справедливости, героїчного життя, динамізму в політиці. Наголошував потребу національного відродження в усіх ділянках українського життя, проповідував ідеї національного поступу, активізму нації.

Леся Українка проповідувала ідеї націоналістичної революційної етики, імператив боротьби проти чужонаціональної неволі, закликала творити нову національну еліту, висунула й обґрунтувала націоналістично-християнське розуміння історії, обстоювала християнську філософію, поєднувала принцип боротьби за національне визволення з моральною реалізацією справедливого соціяльно-економічного ладу.

Крім згаданих трьох велетнів націоналістичної думки знаходимо впродовж 19-го століття зерна націоналістичних ідей в наукових та літературних творах інших наших визначних людей.

Іван Котляревський показав у своїй *»Енеїді«* тип здорової національної еліти, утвореної за зразком козацького традиціоналізму, людей, які мають вивести націю з неволі. Вже в його Енея була візія посланництва нації в боротьбі проти того, що принесла в Україну Москва.

Олекса Стороженко доповнив Котляревського зображенням різних морально-психічних рис запорожця — воїна за українські національні права.

В *»Історії Русов«*, яка ще й досі має вплив на деяких українців, знаходимо сильні образи стихійного націоналізму, але одночасно цей твір завдав і великої шкоди українській історії, бо спотворив її та знецінив ролю інтелекту й ідеології в боротьбі за відновлення суверенних національних прав.

Своєрідний вплив мали і *»Книги битія українського народу« Миколи Костомарова*. По суті цей твір автономістичний, протирежимний і пацифістичний, але має і зерно ідеї спільного фронту поневолених народів під проводом України. Ідея ця туманна, не виправдує себе, бо спрямовує українську політичну думку в русло російських федералістичних теорій.

Врешті, *»Історія України-Руси« М. Грушевського* також посередньо вплинула на зростання націоналізму, бо відкриттям величі української минувшини збільшила національну свідомість і гордість. Але ідеї Грушевського були автономістично-федералістичні.

Наведені вгорі вияви українського націоналізму були відокремлені, не мали організованої публічної дії за собою, основаної на чіткій і всеохоплюючій націоналістичній ідеології. Їх головна роля була дидактична — виховна.

II. Першими українцями, що практично, в суспільній дії, намагалися реалізувати ідеї українського націоналізму — були члени *Братства Тарасівців*, заснованого 1891 року. В їхньому »вірую«, що написане Іваном Липою, підкреслюється бажання об'єднати всі українські землі та здобути цілковиту політичну, економічну й культурну незалежність. Наголошується також потребу розповсюджування націоналістичної літератури, відзначування національних річниць, а також і боротьбу з т. зв. українофілами, що обмежувалися лише плеканням української побутовщини, як льояльні громадяни російської імперії. Головний наголос Тарасівці ставили на націоналізм у культурі та громадсько-суспільнім житті. Українська держава, за їх проєктом, мала бути подібна до республіки Платона.

1895-го року появилася праця *Юліяна Бачинського »Україна Ірредента«*, в якій висунено ідею політичної самостійности України, але одночасно автор визнавав автономістичну еволюційну ідеологію безвольового природного поступу. Питання політичної визвольної боротьби тут ще не існує.

Поважнішим твором ідеологічного значення була брошура *Миколи Міхновського »Самостійна Україна«*, в якій автор доводить необхідність боротися за національну соборну й суверенну державу, проголошує безумовну вимогу ліквідувати Переяславський договір, себто — кладе перші основи під націоналістичну зовнішню політику. Одночасно наголошує потребу творити національну культуру та висуває принцип для внутрішньодержавної суверенности нації, кинувши клич: »Україна для українців«, себто — в Україні господарем має бути український народ. Пропагована М. Міхновським політика відкидає будь-які міжнаціональні державні форми, особливо багатонаціональну федеративну державу.

М. Міхновський проповідує таку державну програму, в якій будуть узяті до уваги кращі зразки української культури. Висуває принцип категоричної війни, себто — революційний шлях, відкидаючи розрахунки на еволюцію чи добровільне зречення окупанта своїх імперських позицій.

1900-го року Міхновський написав *»Відкритий лист до міністра Сіпіягіна«*, який кінчається такими словами: »Українська нація мусить добути собі свободу, хоч би захиталася ціла Росія«.

Слабість націоналістичної ідеології на початку 20-го століття виявляється у поглядах *Дмитра Антоновича*, голови Революційної Української Партії, який у брошурах *»Козаччина«, »Дядько Дмитро«, »Чи є тепер панщина«* — гасло »За Самостійну Україну« обмежує тільки боротьбою за соціяльно-економічне поліпшення життя українців у російській імперії. Це саме помічаємо і в програмах *Української Студентської Громади* у Харкові та *Революційної Української Партії*, бо хоч обидві згадані організації закликали »жити господарем на своїй власній землі«, вони швидко перейшли на позиції російських соціялістів і обмежувалися тільки домаганням автономії для України. Слабість націоналістів, що були в обидвох тих організаціях, була наслідком того, що бракувало опрацьованої націоналістичної ідеології і їхня політика мала аматорський характер.

Покористувавшись досвідом РУП, правдиві націоналісти утворили нову *Українську Народну Партію*, що збагатила націоналістичну теорію своїми

»Десятьма заповідями«. Важливіші точки цих »Заповідей« такі: Соборна Суверенна Українська Держава, боротьба проти націй-поневолювачів, а не лише проти імперських режимів, культурницький націоналізм (заборона вживати мови окупантів, здружуватися з людьми ворожих націй, виступ проти ренеґатства і запроданства).

Другий вклад УНП в націоналістичну теорію — це її *Проект Конституції України*, що говорить про федеративний (внутрішній) державно-адміністративний лад у Самостійній Україні, суверенність народу, націоналізацію землі з викупом її в українських поміщиків і без викупу в чужих, рівність усіх кляс перед правом, особисту свободу, свободу віровизнання, демократичний політичний лад і повну соборність.

Цю добу можемо назвати періодом морального націоналізму, бо він не був ще замітною політичною силою і тільки спричинював певний ідейно-моральний фермент.

Тоді ж появився цінний історіософічний твір *Л. Цегельського »Русь-Україна а Московщина-Росія«*, в якому автор показав націю як основну історіотворчу силу, дав органічну дефініцію нації, державу визнав за найвищу форму суспільного життя, а історію української нації різко відмежував від російської історії. Все ж таки автор не міг позбутися ідеї української соціялістичної національної держави, але не зважаючи на те, його твір про націоналістичне історичне думання дуже цінний, хоч тепер призабутий багатьма націоналістами.

ІП. В дусі романтичного націоналізму написана в 1919 році історична повість для молоді *»Син України«*, автором якої був *Валентин Отаманський*, голова Братства Самостійників, таємного націоналістичного товариства, заснованого в 1915 році. В цій повісті помітний новий розвитковий етап: свідомість того, що визволення України вимагає важких зусиль.

Тодішні націоналісти пізнають свої недоліки в ділянках політики, ідеології та організації сили. Почувають себе меншістю, але одночасно починають розуміти свою спеціяльну місію. Недоліки націоналістичної дії дуже помітні на початку революції в 1917 році. Націоналістичну дію обмежено тільки військовою дією, яка виявлялась у національній стихії військовиків.

Але націоналісти в той час не спромоглися зорганізувати націоналістичного проводу держави і власної самостійницької державної зовнішньої політики. Хоч вони правильно розуміли значення військової сили для держави, але державне будівництво і зовнішню політику залишили в руках різних автономістів, соціялістів-інтернаціоналістів.

Цікавим документом про ідеологічний рівень націоналістів-вояків у 1918-1919 роках є праця полк. *Євгена Коновальця »Причинки до історії української революції«*. В ній автор виразно виявляє факт, що тодішні націоналісти мали ідею-візію Української самостійної держави, розуміли ролю мілітарної сили для побудови й оборони державности, але не мали ще державницької провідної верстви і надіялися, що кожночасний тодішній державницький центр зуміє вести національну політику, що — одначе несталося.

Одиноким провідним національно-державним мужем, що мав в основі націоналістичний світогляд і в 1918-19 роках відгравав відповідальну державницьку ролю, був головний отаман *Симон Петлюра*. До визнання націоналістичної ідеології він дійшов індуктивним шляхом, усвідомивши собі, що політика державного проводу мусить мати чіткі самостійницькі ідеї, що тільки боротьба вирішує буття нації, тому мілітарна потуга є головним чинником у боротьбі за власні національні права. Та обставини, серед яких діяв С. Петлюра були дуже тяжкі. Оточений автономістами й інтернаціоналістами, йому вдалося узяти державну керму в свої руки щойно тоді, коли вже не було можливости врятувати новопосталу Українську державу.

Відсутність націоналістичної провідної верстви перед 1920-ми роками особливо виявив у своїй ранній творчості *Д. Донцов*. Він виступив з різким осудом москвофільських орієнтацій тодішнього українського проводу й показав фактичну відсутність націоналістичної еліти. Він висунув і обстоював категоричний імператив самостійности України, як принцип української політики. Гостро критикував світогляд автономістичного провінціялізму, що вважав Україну за провінцію російської держави.

Вже в 1917 році Д. Донцов виразно пішов слідами Т. Шевченка і М. Міхновського. У своїх працях *»Мазепа і Мазепинство«*, *»Похід Карла XII на Україну«*, *»Історія розвитку української державної ідеї«*, він показує правдиву національну історію України і в основу української політики кладе українські національні традиції. У статті *»Енґельс, Маркс і Ляссаль про неісторичні нації«* (1918), Донцов викриває шкідливість інтернаціонального соціялізму, а в рефераті (брошурі) *»Культура примітивізму«* — гостро засуджує шкідливі для України впливи російської культури.

Тут слід згадати, що вже перед першою світовою війною появлялись деякі наукові праці, які з точки погляду української національної культури виступають проти марксистської ідеології. До таких статтей треба зарахувати статтю *Івана Франка »Поза межами можливого«* (1900), в якій автор ставить примат національного над інтернаціональним, виступає проти матеріялістичного світогляду і фаталізму та заявляє, що життя треба творити лише в межах своєї нації.

В 1917-18 роках націоналізм намагається знайти собі шлях уперед і проявляється у двох партіях: *Партії Українських Самостійників-Соціялістів і Української Демократично-Хліборобської Партії*. Тут ми бачимо тенденції розвитку його ідеології: перша партія намагається знайти розв'язку соціяльно-економічної програми з допомогою своєрідного народного соціялізму в рамках Самостійної України. Очевидно, це були вияви рефлексії причин переходу РУП на автономістично-інтернаціональні позиції та намагання націоналістів протиставитися тодішнім українським соціялістам-інтернаціоналістам.

З другого боку Українська Демократично-Хліборобська Партія хотіла осягнути ту саму мету з допомогою консервативної хліборобської клясократії в межах Самостійної України. Отже, в ідеології націоналістів наступив двоподіл на два крила: консервативне й прогресивне. Консерватисти

трималися виключно традиційних ідей української культури, а прогресисти намагалися усунути чужі впливи в Україні з допомогою ідеології своєрідного національного соціялізму (фабіянського типу).

IV. Перша половина 20-их років в ідеології українського націоналізму визначається трьома тенденціями: переходом консервативного націоналістичного крила на позиції активістичного націоналістичного руху, що виявив себе в партизанській боротьбі проти большевиків, та творчістю в ділянці культури; зростом т. зв. військового націоналізму, що всю свою увагу концентрував на військовій визвольній дії; гострою критикою усіх автономістичних та інтернаціональних ідеологій.

Одним із проявів реакції на перенаголошування ролі політики без збройної сили можна вважати партизанську боротьбу в Україні в 1921-22 роках, характеристичну сильними ознаками стихійного націоналізму, але з відсутністю державницької політичної дії. За ідеологічних представників цього »селянського« націоналізму можна вважати *Григорія Косинку* і митр. *Василя Липківського*. Обидва вони підкреслювали і пропагували ролю селянства в нації, вірність християнським ідеалам, активізм і безкомпромісову боротьбу з російським імперіялізмом, але занедбували важливість політично-ідеологічного руху і самостійницької політики.

Під польською окупацією утворилась *Українська Військова Організація*, що перенаголошувала ролю війська, недоцінюючи ролі політичного ідеологічного руху і ролі визвольної зовнішньої політики. Типовим теоретиком т. зв. військового націоналізму можна вважати сот. *В. Кучабського*, який у статті *»Найближчі завдання української суспільности«* наголошував »боротьбу і тільки боротьбу«, підкреслюючи, »що питання життя це питання сили, і тільки сили«, ігноруючи при цьому зовнішньо-політичну і внутрішньо-політичну дію.

Завершення клясократичному націоналізмові дав *Вячеслав Липинський*, що поєднав елементи національного традиціоналізму з новим виявом — активізмом. Його теорія з половини 20-их років характеристична наголошуванням консервативно-еволюційних елементів в ідеології та знеціюванням націоналістичної політики. Завершенням ідеології клясократичного націоналізму можна уважати його *»Листи до Братів-Хліборобів«*. Головні тези цього твору такі: християнська філософія, розуміння нації як культурно-політичної спільноти з сильними расистськими первнями, концепція національної держави, ідея спадкової землевласницької аристократії, як національної еліти, внутрішньодержавна програма, ґрунтована на приматі інтересів хліборобської кляси, визнання християнства національною релігією і етикою, монархічно-платоністичне розцінювання історії, організація державної сили через селянсько-хліборобську клясову партію і стратегія міжнаціональної регулярної оборонної війни.

До групи »проломової« літератури у формуванні націоналістичної ідеології можна зарахувати *»Теорію нації«* *В. Старосольського* і *»До основ нашого націоналізму«* *Ст. Рудницького*.

В. Старосольський розуміє націю, згідно з марксистською теорією, як витвір буржуазної демократії, а Ст. Рудницький — як витвір атомістичної теорії нації.

Факт появи цих творів свідчив про те, що український націоналізм уже ввійшов у стадію боротьби з ненаціоналістичними ідеологіями всередині українського народу.

Першим серйозним націоналістичним політичним твором була, без сумніву, праця Д. Донцова *»Підстави нашої політики«*, що появилася 1921 року. Цей твір є мов передвісником нового політичного націоналізму, зрілої націоналістичної внутрішньої і зовнішньої дії. В цьому творі Д. Донцов формулює підстави національно-визвольної політики: суверенність, тотальна боротьба з усіма проявами російського імперіялізму, організація спільного фронту протимосковських сил, відверта боротьба з московськими впливами всередині української нації, ідеологічна орієнтація на Европу-Окцидент. У багатьох питаннях програмового характеру в книжці ще помітні впливи консервативного аґрарництва, без узгляднення ролі індустрії міста.

Могутнім органом критики дотогочасної української політики був у 20-их роках *»Літературно-Науковий Вістник«*, редаґований Д. Донцовом. На його сторінках формувалася націоналістична ідеологія, аналізувалися дотеперішні вияви українського націоналізму. Одночасно, як висновок, формувалися нові ідеологічні та визвольно-політичні принципи, бо старі принципи, яких дотримувалась українська еліта того часу, виявились непридатними, фальшивими і збанкрутованими.

Наслідком цієї великої дискусії і перевірки ідеології українського національного визволення треба вважати великий твір Д. Донцова *»Націоналізм«*, що появився 1926 року. В ньому завершена в синтетичній формі критика українського автономізму, провансальства і малоросіянства, одночасно з'ясована теорія українського волюнтаристичного націоналізму. »Націоналізм« Донцова є найбільшим дотеперішнім плодом націоналістичної думки, не зважаючи на те, що з того часу розвиток українського націоналізму пішов далі вперед.

Основні тези »Націоналізму« Донцова такі: українська нація і українська держава — головна мета дії українських націоналістів; воля і сила — двигуни й організатори всього життя; ідеї, як спіритуальні об'єкти віри в геґелівському сенсі, основні орієнтири. Першим завданням українських націоналістів має бути здобуття суверенної української влади шляхом збройної боротьби з ворогом. Націоналістичний рух, зформований на основі націоналістичного романтизму, ідейного догматизму та ірраціонального ілюзіонізму, має змобілізувати тотальний потенціял нації до боротьби. Членів цього руху мають характеризувати фанатична віра в ідею й ідеалістична етика. Порядкуючою силою є ініціятивна добірна меншість. Українська ідея, за яку йде боротьба, в своїй основі ірраціонально-емотивна, як гін до національної експансії. Зміст ідеї містичний, а вартість її абсолютна.

(Закінчення в наступному числі)

М. МУХИН

З ЖИТТЄПИСУ АКАДЕМІКА А. КРИМСЬКОГО

(Закінчення, 3)

Вертаємось до листування Драгоманова з Кримським. Редакція »Правди« (Олександер Барвінський) переслала зі Львова лист Драгоманова Кримському в Москву.

»Здобув я його, пише Кримський, 2/14 марта 1891 року«, — і хоч цей лист, як і всі »Чудацькі Думки« Драгоманова, був клясичним прикладом говорення кимсь... дурних речей, але він остаточно й безповоротно причарував Кримського:

»Наче важкий камінь з душі моєї звалився, як прочитав я того листа. Наче чудом, геть уся недовірка, будь-яка нехіть проти Драгоманова у мене негайно розвіялася, і мені аж дивно стало, як це могли загніздитися в моїй душі негарні підозріння проти нього. Не беруся точно аналізувати, що саме в Драгоманова листі найбільшу мало для моєї душі силу; не думаю одначе, щоб самісінькі голі, логічні його доводи. Я ж бо Драгоманова вже й давніше, ще перед тим його листом, начитався багацько, я з гетьусякими його логічними міркуваннями був знайомий, але це не перебивало мені до того часу носити в грудях тяжкі підозріння про його потайну політичну ролю. Адже такі тонкі почуття, як підозріння, недовіра, нехіть, або навпаки — віра та несвідоме прихилля, належать, здебільша, до категорій почуттів чисто ірраціональних, од логіки незалежних. І не раз у психічному нашому житті трапляється, що найлогічніші чужі доводи мають силу тільки для нашого розуму, а не для тайників нашого прихованого почуття. Тому я гадаю, що моральну силу надо мною мала в Драгоманова листі не доводливість його аргументів, а сердечніший тон, той трохи жалю повний тон, який повіяв на мене з декількох слів у його листі, звернених до моєї особи. Мені здалося і причувалося, ніби — поміж рядками — я прочитав у тих словах: »За твої підозріння і за твою недовіру, парубче, я не гніваюся, лиш тебе самого жалію... Та будь-що-будь я радісно відчув, що нема в моїм серці ані тіні недовіри проти Драгоманова, ані слідочка особистої антипатії, лиш є сама щира віра, глибоке прихилля і пошана, і я себе почув аж надто щасливим«.

»Сердечний тон Драгоманова« існував скоріше у справді хворобливо-перечуленій уяві Кримського, що розпустив такі нюні з нагоди своїх первісних підозрінь проти Драгоманова, що зненацька відмовився від боротьби проти думок Драгоманова і став раптом покірним та слухняним драгоманівським телятком.

Дещо згодом у »Народі« 15-го серпня 1891 року Драгоманов на початку своєї нотатки »Костомаров і штунда на Україні« згадав запитання із

статтей Кримського у »Правді«: »Я був такий наївний, що прийняв ці запити за щирі й написав на них відповіді«.

Ще пізніше у 5-му розділі »Чудацьких Думок« про національну справу на Україні (»Народ«, з 20 листопада, 1891 р.), він знову кинув натяк на інцидент з Кримським, після чого Кримський у найближчому числі »Народу« (з 7-го грудня) вмістив свій відкритий лист, в якому, між іншим, зазначив:

»В 23 числі »Народа« Драгоманов вже вдруге каже, що поміщені в »Правді« мої запити до нього про те, як нам спільно працювати з великоросами над здобуттям волі, були нещирі. Я ж заявляю, що питався гетьщиро, бо не марної спірки шукав я, а перекони. 2/14. III. цього року мені прислали із Львова лист Драгоманова п. з. »Одповідь на запити сотрудникам і редакції »Правди«. Прочитавши її, я, м. і., написав був, що тепер цілком задоволений, зовсім пересвідчений, бо при своїм найгарячішім патріотизмі й національстві можу прийняти таку (драгоманівську, — ред. »Народа«) програму, та що тільки прошу пояснити ще деякі подробиці«.

VIII. ІСТОРИЧНІ ПАРАЛЕЛІ: НАСТУПНИК ДРАГОМАНОВА, ХВИЛЯ-МУСУЛЬБАС ПРОТИ ХВИЛЬОВОГО

Історія, кажуть, повторюється... Через 35 років по цій забутій полеміці (з таким жалюгідним для Кримського кінцем), у розгарі виступів Хвильового проти орієнтації на московську літературу, один із головних адвокатів Москви Хвиля-Мусульбас був примушений — для порятунку московської справи — нагадати й про старі часи в Україні. Мусульбас заклинав Хвильового на якійсь літературній конференції отямитися і приєднатися до »спільного (з Москвою) фронту«. Закінчував він свою промову-звернення так:

»...Отже льозунґ (гасло) »проти літературної Росії« маємо замінити другим льозунґом: »Разом з літературною Росією«. У свій час не з приводу цього (себто не з приводу літератури), а з приводу другого випадку говорив Драгоманов і кликав українську демократію не відштовхувати себе у справі літератури від російської літературної демократії, а йти разом з нею! Це було тоді, коли Драгоманов боровся з українофільськими настроями, підходячи в багатьох випадках до вирішення справи з чисто ліберальними рецептами. Але в основному він мав рацію... Візьміть і прочитайте його »Чудацькі Думки про національну справу«, »Листи на Наддніпрянську Україну«, його »Історичну Польщу і великоруську демократію« та інші його твори. Багато найдете ви там наївного по теперішньому часі, а багато й корисного. Уявіть собі, що в основному свого часу Драгоманов переміг, а Вартовий (Грінченко) був розбитий.

...Товаришу Миколо! Ми любимо робітничо-селянську Україну, прагнемо підняти її на вищий культурний щабель, дбаємо і прикладаємо сил, щоб зробити її уквітчаною господарськими і культурними здобутками. Але коли

перед нами встає питання: разом чи не разом іти з пролетарською робітничо-селянською Росією, то ми кажемо, кричимо, галасуємо — і так робимо — разом, поруч у братерській спілці і не інакше, бо все, що інше — то не наше, то од лукавого«[1].

Драгоманов справді аж до кінця своєї діяльности »казав, кричав і галасував« не менше як пізніше Мусульбаси — і для тієї самої мети.

IX. ПРОПАҐАНДА ДРАГОМАНІВЩИНИ

Два дальші розділи спогадів Кримського присвячені згадкам про його пропаґанду драгоманівства — переважно серед професорів московського університету:

»Як часто буває з Савлами, що перевернулися на Павлів, я не міг після того не пропаґувати скрізь драгоманівства — і важко було побалакати зі мною якусь часину-годину чи то в якомусь молодшому товаристві, чи в товаристві старших »поважних« людей, щоб розмова не перейшла обов'язково на Драгоманова. Серед моїх московських знайомих старшого віку був відомий московський ліберальний професор Олекса Веселовський... Цей популярний у Москві професор виявив велику симпатію до мене. Пригадую, як я з жалем переказував йому трохи зарозумілі слова проф. Кірпічнікова, що ніби Драгоманов »отстал от науки«... При чім я признався, що в мене є всі номери нелеґального часопису »Народ«. Проф. Веселовський дуже зацікавився... Я йому передав числа »Народа« 1890 та 1891 років. За тиждень мав з ним нову розмову. Що я од нього почув, то, не видержавши, заразісінько написав до Павлика. Павлик за моїм дозволом надрукував мій лист у »Народі« (1891, 7 грудня, а сам лист мав дату 3. XI)«.

В цьому листі Кримський докладно описав свої розмови з Веселовським:

»Я роздобув цьому професорові ваш »Народ« — і незабаром от що почув од нього: Він каже, що ніколи в світі не ждав знайти там те, що знайшов; статті Драгоманова перевершили всяке сподівання. Не можна з Драгомановим не згоджуватися в усьому до слова. Становище речей — виложено дуже ясно; видно широкий, глибокий погляд чи взагалі на націоналізм та космополітизм, чи спеціяльно на українську справу та й на російську. Скрізь сувора логіка, доводливість, скрізь безліч быстроумних думок. Очевидячки Драгоманов всесторонно перейнявся европеїзмом, — його світогляд поширшав так, як не міг би поширшати тут у Росії. Одним словом, »Чудак« зробив на згаданого професора сильне враження.

Між іншим, до тих, хто проповідує ненависть до »кацапів« він сказав: »Чудні люди! Та коли б змінилися теперішні порядки в Росії та запанував федералізм, то що могли б вам зробити »кацапи«, хоч би їх вдача справді була безнадійна?!«...

1) Андрій Хвиля: »Ясною дорогою. Рік на літературному фронті«, Харків, 1927, стор. 32-33.

Тільки про суд Драгоманова над українськими ученими (Драгоманов у »Чудацьких Думках«, як відомо, дуже скритикував київських учених, давніших своїх товаришів, — пізніша нотатка Кримського) професор боявся сказати рішуче своє слово: він каже, що цю цікаву для нього справу мусить розглянути пізніше. 3. XI. 1891«.

По скінченні Інституту східніх мов, Кримський вступив до московського університету, де мав уже ширше коло для своєї »пропаґанди«:

»Всім добре відомий був мій драгоманівський напрям і говорити про Драгоманова не раз доводилося. Але щиру правду скажу: я вже не багато бачив учених москвичів, котрі би так само гаряче поставилися до Драгоманова, як професор Олекса Веселовський«.

Далі Кримський дає »скількість прикладів« стриманого ставлення до Драгоманова з боку Всеволода Міллера, Романа Брандта, Ф. Корша, П. Віноградова, В. Ґеріє, М. Стороженка, що проте були добре знайомі з науковими працями Драгоманова, але не проявляли нахилу захоплюватися ними...

Зокрема, »що не припадало до вподоби Стороженкові, так це полемічні Драгоманова писання з їхнім різким »несправедливим« тоном, який, на Стороженкову думку, був для Драгоманова несумнівним мінусом. Та чи не доволі буде й цих згадок?« — запитує Кримський.

»Я зовсім не хочу кидати будь-яку тінь на пам'ять незабутніх моїх учителів, тільки ж доводиться сконстатувати факт: цілого Драгоманова в повній мірі їм важко було зрозуміти. Через те мої почуття супроти Драгоманова — було в їх очах »рабское преклонение«.

X. КРИМСЬКИЙ — БІОГРАФ М. ДРАГОМАНОВА

Спогади про це своє »невільниче схилення« Кримський написав 1927 року.

В 1895 році він написав до веденого Всеволодом Міллером журналу »Этнографическое Обозрение« (кн. 27) посмертну згадку про Драгоманова, яку з цензурних мотивів Міллер дещо скоротив. Але окрема відбитка цієї посмертної згадки-статті вийшла з друку без жодних скорочень. Тому, що Кримський тут дуже яскраво висловився про деякі характеристичні прикмети життєпису Драгоманова, які, звичайно, дипломатично збувалися, оминалися чи забувалися, варто над цим зупинитися.

Поперше Кримський, згадуючи родину Драгоманова, зазначив: »Тільки ж ідеями своїми Драгоманови були »общероси«: дядько Михайла Петровича був членом »Общества Соединенных Славян«, батько, що виховувався у Петербурзі, брав участь у російськім письменстві. Михайло Петрович зріс під глибоким, непоборним впливом свого батька та й, можна сказати, з пелюшок засвоїв собі свою улюблену думку про те, що для українського громадянства »общерусская« література та культура мають неабияку вагу...«

»Дальші обставини склалися так, що дедалі більше й більше одривали його від українського ґрунту й переносили на »общерусский«... В 1853-1859

роках він учився у Полтавській гімназії, де підпав під вплив ліберального навчителя історії (тільки ж неукраїнця) Строніна... На прощальному обіді, влаштованому 1861 року на честь відставленого професора Пироґова, студент Драгоманов виголосив у характері делеґата від студентства дуже ліберальну промову... Промова ця одчинила студентові Драгоманову хід до гурту ліберальних професорів Київського університету (напрямку; одначе, неукраїнського). Особливо заприязнився він з професором всесвітньої історії В. Я. Шульгиним (що згодом, 1863 року, став редактором україножерного »Кіевлянина«). *Не дивниця, що за студентських років Драгоманова вважали за одного з найзапекліших ворогів українського руху 1860-их років.* Додати слід, *він знущавсь таки з українського руху нещадно.* Бо, на Драгоманова думку, вище од будь-яких національних змагань повинні стояти всякі заходи до народної освіти, справи освітні« (підкр. наші, — М. М.).

Належить відзначити, що не подібно до інших драгоманівців Кримський навіть по своїм нефортуннім наверненні ще міг помічати деякі »дрібніші вади« свого нового духового шефа.

Так, напр., у рецензії на першу книжку львівського журналу »Життя і Слово« за 1894 рік, де були вміщені статті Драгоманова, Кримський цілком влучно зазначає мовні особливості чи нахили цього автора: »Наукові терміни автор полюбляє позичати з мови російської, тільки ж... Драгоманов передає куті меду, сипле москалізми (і не тільки в термінології) навіть там, де вони вже не до речі; він уживає, напр., слів: животне, мошенник тощо« (»Этног. Обзор.«, кн. 20).

Так само в рецензії на брошуру »Заздрі боги« Драгоманова (Коломия, 1894) Кримський пише, що все в тій брошурі було б гаразд, »коли б через тенденційність Драгоманова, поважний учений і професор всесвітньої історії не допустивсь великої історичної помилки: перераховуючи переваги республіканського ладу й подаючи приклад Греччину, він запевнює начебто кожен вільно там міг »розбирати розумом усякі речі, що доторкаються до віри«. За що ж, спитаємося, страждали Анаксагор, Сократ та інші! »Неправда — не просвіта«, скажемо ми добродієві Драгоманову його таки словами, що сам він їх якось кинув одному з біографів Квітки-Основяненка« (Этног. Об.«, кн. 24, 1895).

У запалі свого »невільничого схилення« перед Драгомановим, Кримський не доглянув того, що його улюбленець аж ніяк не може уважатись за »поважного ученого і професора всесвітньої історії«. Перша друкована праця Драгоманова »Імператор Тіберій« (К., 1864) була, на погляд тогочасних рецензентів в університетських часописах, цілком не оригінальною працею, а відписаною з праці Ленца на ту саму тему. Численні рецензенти стверджували, що це пляґіят чужої праці. Так само й наступна велика праця Драгоманова про історичне значення Римської імперії (К., 1869), не зважаючи на свій величенький розмір, науково маловартісна, повна абсурдних тверджень, немов би справедливим щастям для греків була втрата їхньої національної незалежности і поневолення Римом. Взагалі в цій своїй магістерській праці Драгоманов висловив свій основний погляд чи переконання, що найбільшим добром чи щастям для народу є утрата

своєї національности та державної незалежности. У нас тепер так багато пишуть про творчість Лесі Українки, але чомусь ніхто не розібрав докладно, що майже ціла драматична її творчість — це низка виступів проти цих основних поглядів Драгоманова.

»В домі роботи«, »Адвокат Мартіян«, »Бояриня«, »Оргія« — хіба всі ті твори не повні жалю за втратою своєї волі, національної незалежности? А в »Кассандрі« — жах, передбачення утрати своєї державности. Замість писати про Лесю Українку та Ібсена, наші магістри та доктори могли б нарешті заглянути до магістерської дисертації Драгоманова і тоді їм стало б ясніше, що бідолашна Леся ціле своє життя змагалась, сперечалась із фальшивими ідеями свого »прославленого« дядька. Адже в »Камінним Господарі« герої Лесі вже не тужать у ярмі по утраченій незалежності, тут Донна Анна проголошує, що без влади немає волі, і цим Леся остаточно відкидає і спростовує фальшиву догму Драгоманова.

На превеликий жаль, Кримський не бачив того, що дано було бачити Лесі... Але дрібніші історичні помилки чи фальші Драгоманова він інколи — може лише з обов'язку рецензента — добачав та висновків із цього не робив.

XI. ДАЛЬШІ ЖЕРТВИ — ВЛАСНОГО РОЗЧУЛЕННЯ

Незабаром по смерті Драгоманова, влітку 1895 року, Кримський у жалобнім листі до Павлика розповів про свої відвідини в Житецького в Києві. Цей визначний мовознавець дуже вболівав із приводу цієї втрати, зокрема для української науки. Знявши з полиці львівський, ведений Франком, журнал »Життя і Слово«, в якому містилися і розвідки Драгоманова, Житецький з притиском казав, що цей часопис це неоцінений скарб, що все це витвір Драгоманова.

Перебільшення, якого при цьому (на явну некористь Франкові, що вже тоді був постаттю без порівняння значно більшою ніж Драгоманов) допустився Житецький, так само, як і ті переборщення, що їх знаходимо в посмертних згадках і листах Вільхівського (Б. Грінченка) та й самого Кримського, уміщені в тогочасних львівських часописах і передруковані у збірці розвідок та нотаток Кримського, — дають можливість схопити й відчути причини легкої перемоги модерно-москвофільської пропаґанди в тогочасному українському науковому середовищі. Ці вчені україністи небіщикові все забули, простили й відпустили, бож він їм являвся напнувши маску (вираз Кримського) українського фолкльориста, а ширший загал — маємо на увазі радикальну академічну молодь — тому, що М. П. Драгоманов появлявся перед ним в авреолі слави справжнього, найсправжнісінького поступу і лібералізму, навіть соціялізму. Про те, що цей драгоманівський поступ і лібералізм були зовсім не справжні, а фальшиві, московського виробу, ці прості душі не здогадувалися.

Крім Кримського, ще й Л. Василевський дав речеву й докладну посмертну згадку про діяльність Драгоманова в журналі проф. Т. Ґ. Масарика »Нова Доба« (Прага, 1885). Той самий Леон Василевський, що рік пізніше на

сторінках польського лондонського соціялістичного місячника »Пшедсьвіт« лаконічно висловився, що »нічим неуґрунтований занадто оптимістичний федералізм Драгоманова затримав розвиток української політичної думки щонайменше на п'ятдесят років« (»Пшедсьвіт«, Лондон, 1896, кн. X).

Так воно в дійсності ніби й сталося.

Полемічні герці Кримського з Драгомановим відбувалися майже одночасно з суперечкою Вартового (Б. Грінченка) з Драгомановим. Але останній суперечці судилося стати загально досить відомою. Змагання ж Кримського неначе запали в прірву забуття, тому варто було їх коротко переповісти.

XII. СВІДКИ ІСТОРІЇ: БУДЗИНОВСЬКИЙ І МАРШИНСЬКИЙ

Слід також співставити навернення Кримського на драгоманівську віру з тим, що писав у своїх спогадах його львівський сучасник Вячеслав Будзиновський, пізніший невтомний та завзятий організатор селянських страйків і бурхливих віч у Галичині, протигабсбурзький посол до віденського парляменту, історичний повістяр.

Будзиновський у своїх спогадах так мальовничо окреслював тодішню (коло 1890 року) ситуацію в Галичині, вже опановану значною мірою розкладовими течіями, а зокрема й драгоманівщиною:

»Авторитет тодішньої української суспільности робив девастацію (спустошення) у моїм історично-державнім націоналізмі... Без культу державної традиції, без аспірацій, випливаючих із неї, без стремління повернути ту минувшину, українство в моїх очах втрачало свій чар. То був образ святого Миколая без бороди і без митри. Українськість ставала в мене щораз буденнішою і нецікавою. Я українством щораз то менше ентузіювався. Зруйнування решти історичних основ мого державного націоналізму справляло мене на шлях безнаціонального космополітизму«.

Пригадуючи знаний лист Желябова до Драгоманова із сумним запитом: »До наш Парнель? Де наші фенії?«, Будзиновський наводить розмову із своїм старшим товаришем Козакевичем, вже »подрагоманеним«:

»Чи в Україні справді немає своїх феніїв? — спитав я несміливо. — »Драгоманов історик, — відповів Козакевич, — якби були такі, то він хіба не відповів би Желябову їх реєстром?«

Мої скупі відомості з історії не дозволили мені знайти ту реальну піддержку політичного націоналізму, про яку згадував був Желябов. Коли історіограф України не висипав їх з рукава, то я гадав, що їх справді нема...«

В такій атмосфері мусіли заникнути й первісні пориви українського націоналізму, як визнає Будзиновський: »Вже авторитет українського колективу сильно спустошив мою національну ідеологію. Другий мій авторитет (Драгоманов) не лише не мав ідеї української державности. Він ту ідею завзято поборював, будучи ворогом всякої державности взагалі, української спеціяльно«.

А остаточний висновок Будзиновського про свій студентський гурток такий: »Ми гадали, що всі наші думки є луною думок »батька« Драгоманова. Драгоманов був нашим авторитетом, якого й інші думки ми стали сприймати безкритично. Не розуміючи його думок, або розуміючи їх по-своєму, наше студентство стало величати Драгоманова Месією України. *Драгоманов спіймав нас на свій гачок*«[2] (підкреслення наше, — М. М.).

Другий свідок історії тих років проф. Аполінарій Маршинський (нар. 1867, вмер 1929 р.) згадував у своїх споминах про настрої серед київських студентів у 1889-91 роках:

»Появилися »Чудацькі Думки« Драгоманова. Вони підогрівали нашу опозиційність та далеко, неначе на азарт, підстьобнули... *Все кругом того в київському житті завертілось якимсь скаженим шабашом відьм і відбивалося на душі гостро: ламало й нівечило все те, чим досі жилося і в що вірилося.* Перестати шанувати своїх попередніх друзів-учителів (В. Антоновича, П. Житецького, О. Конисього, К. Михальчука й інших, — прим. ред.) я не міг, навіть більше: до декого тягнуло серце. А разом із тим давній пієтет до них розвіявся. Серед товаришів не відчувалося єдности«[3] (підкреслення наше, — М. М.).

На цих трьох прикладах — Кримського, Будзиновського й Маршинського, — можна вивчати шляхи й способи, якими Драгоманов ловив на свій гачок українську молодь по обидвох боках Збруча, та як вроджений націоналізм її вивітрювався під барабанний гуркіт бляшаних космополітичних назверх, а москвофільських в істоті, деклямацій. Деклямацій, що впливали зовсім не силою логічної аргументації (цього їм саме бракувало), а силою несамовито-впертого безнастанного втовкмачування »шановних професорських думок« у їхні молоді голови.

XIII. САРАФАН, ЯК ТУАЛЕТА І ГИМН ДРАГОМАНОВА

У збірнику »Розвідки, статті, замітки« (I-XXVII, К., 1927) Кримський вмістив також одну свою давно забуту рецензію на збірку аматорських віршів, що вийшла в Москві на початку 90-их років.

Рецензію цю свого часу Кримський вислав до якоїсь редакції чи в Галичині, чи на Буковині й не знати, чи вона була надрукована. Кримський назвав свою статтю »Українська етнографія в чужому апоетизуванні«. Рецензована збірка віршів була німецька: "Der Regenbogen. Sieben Dichtungen". Theo Heermann. Moskau, 1893.

Чернетка рецензії збереглася в архіві академіка. В обговорюваній збірці віршів на стор. 48-52 була віршована »поема« п. заг. »Україна«. Жодного місцевого українського забарвлення (крім деяких власних імен) цей твір московського німця не мав. Кримський наводить з цього кумедного твору такі рядки (подаємо в перекладі):

---

[2] В. Будзиновський: »Спогади«, Новий Час, Львів, 9, 11 й 17 травня, 1934 р.
[3] А. Маршинський: »Поїздка в Галичину«, Календар-альманах, »Дніпро«, Львів, 1924, стор. 100.

»Міхалко вносить самовар,
Марічка засвічує світло,
Вода кипить, вечірні метелики гудуть
І хтось співає »Сарафана«.

До цих »развесісто клюквенних« віршів про Україну мовою Ґете, Кримський цілком слушно зауважив: »Як відомо, ніхто на Україні »сарафанів« не носить і пісень про »сарафан« не співає...«

Згода! Але про те слід визнати, що незримий »сарафан« носив професор Драгоманов і він же ціле своє життя співав »сарафана«, і то навіть дуже голосно (див., напр., »Чудацькі Думки«, »Листи...«, та ін.).

Кримський спочатку дуже виразно чув і бачив драгоманівські »сарафани«, але швидко осліп і оглух та слухняно поплівся у мандрівку століть слідом за своїм поводирем Сарафановим-Драгомановим. Шкода лише, що він при цьому забув зазначити як Вертер у Ґете: "Sei ein Mann und folge mir nicht nach".

»Московська література, політична і неполітична, різні організації і партії, буржуазні й соціялістичні, цілими серіями плодили на Україні перекинчиків. А коли ж ми виправдували тих перекинчиків, то як же ми могли повстати проти самого джерела, що ростило ренеґатів — проти Московщини, її народу, її культури, її демократії, її політичної місії, проти »генія« московського народу?

Ціла пропасть ділила таку ментальність тодішньої нашої інтеліґенції від ментальности нашого народу, від ментальности Шевченка, який на муки вічні засуджував душу дівчини, яка »кожному годила« і яка несвідомо »цареві московському коня напоїла«.

Чи з такої ментальности, що виправдувала ренеґатство, могла зродитися така ненависть, яка бухала до Еспанії у фляманців? У французів великої війни до тевтонів? В ірляндців до англійців? Чи люди такої психіки (а з них вийшли наші пізніші соціялістичні провідники) могли стати акумуляторами того народного гніву, який виріс в Україні з насіння Мазепи, Полуботка і Кальнишевського? Чи з такою психікою можна було мобілізувати жадобу історичного розрахунку з »Петра твореніем««? Чи серед тих людей міг з'явитися український Руже-де-Ліль із своїм гимном, що закликав »зіпсутою кров'ю ворогів зростити наші борозни«?

Історичний момент на цілий зріст ставив трагічну і яку ж тяжку дилему: — МИ чи ВОНИ. І якже ж могли — не кажу рішати, — а хоч би ставити на цілий її зрістту дилему люди, які допускали вільний перехід від »МИ« до »ВОНИ«, і які в ім'я розуму і толеранції виправдували національне ренеґатство?«

(Д. Донцов: »Розрита могила«, »Вістник«, IV, 1937)

Є. АЛЕТІЯНО

»З ІДЕЄЮ У СЕРЦІ ЗІ ЗБРОЄЮ В РУКАХ«

(Продовження, 8)

Повернувшись до Вінниці, я зараз же, наступного дня, мав зустріч із Хріном-Черником. Зустрілись ми на вулиці, біля Нового Базару, в привокзальній частині міста, що зветься Замостя. Порадившись, вирішили перенести наш організаційний центр із Вінниці на села, а частинно в ліс, щоб розбудовувати відділи УПА в околиці Немирова.

На останній зустрічі з Хріном-Черником ми домовилися зустрітися вдруге на квартирі Мирося Бабина, що була на т. зв. Єрусалимці, недалеко міської електростанції.

Була неділя, здається, 14-го травня 1943 року, десь біля 10-ої години вранці. Я йшов на квартиру Мирося Бабина, щоб разом із Хріном-Черником та Миросем детально обговорити ситуацію і накреслити пляни нашої дальшої діяльности. Прибув на означений час, але в хату не заходив, бо був домовився з Хріном-Черником, що він чекатиме на вулиці, біля хати чи в підворітні, а якщо не він — то Мирось або його мати. Така обережність була зумовлена тим, що в той час німці робили засідки по хатах і можна було впасти в їхню пастку. Ґестапівці та їхні спільники москвини, і взагалі комуністи, слідкували за нами, робили засідки та всіма силами й способами поборювали наш націоналістичний рух. Такі засідки часто-густо траплялися у Києві та в інших містах України. Так упали в руки німців у Києві наші друзі — обласний провідник Левко і зв'язкова Галя. Остання, як відомо, з великими труднощами вимоталася з цього тяжкого становища, а Левко пропав безвісти.

Я проходжувався боком вулиці й чекав 15 хвилин, як водиться у таких випадках, але не дочекався ні Хріна-Черника, ні Мирося, ні його матері. Тоді пішов до близької катедри на Службу Божу, а перед 11-ою годиною ще раз вернувся на умовлене місце. Знову чекав 15 хвилин, але нікого не було і я вже збирався іти геть. У той час у дверях хати Мирося Бабина появилася його мати з відром у руках і пішла у двір. Я наздогнав її біля смітника, неголосно крикнувши: »Пані Бабина!«

В неї аж відро випало з рук, коли оглянулася і побачила мене. Вона з поспіхом заговорила:

— Тікайте, швидко тікайте звідси! Вночі прийшли німці й поліцаї в чорному і забрали мого Мирося. Тікайте, тут небезпечно!

Я все ж таки запитав її, чи був Хрін-Черник, а вона знову з поспіхом відповіла:

— Був уранці, але зараз пішов геть, як тільки довідався, що сталося з Миросем.

Я опустив двір Мирося Бабина і пішов шукати »слідів« Хріна-Черника, але не легко було їх знайти. Відвідав його останню конспіративну квартиру, що була в одного робітника вінницької центральної електростанції, в районі Нового Базару на Замості. Господар квартири, наша людина, що добре знав мене, бо я часом бував на квартирі Хріна-Черника, а навіть і ночував, відповів, що Хрін-Черник, вийшовши вранці з квартири, ще не вернувся.

Це вже було надвечером і я залишив дальші розшуки, а на другий день рано знову зайшов на квартиру Хріна-Черника, але одержав відповідь, що він і досі не вернувся. Більше в цю хату я не заходив, а господареві хати ми сказали поставити на вікні умовний знак, що хата загрожена і заходити націоналістам до неї не можна, бо Хрін-Черник мабуть у руках ворога, а його квартира під обсервацією. Такі умовні знаки ми мали визначені наперед, щоб наші люди не попадали у пастку ворога.

Брешті ми довідалися, що Хрін-Черник упав у руки гітлерівців і їхніх прислужників. Повідомила мене про це наша провідниця дівчат Оля, що була із Станиславівщини (потім вона також упала в руки німців). Вона викликала мене через одну зв'язкову на зустріч і сказала, що Хрін-Черник ув'язнений, про що повідомив наших дівчат один наш чоловік, який фіктивно працював у Кріпо.

Про деталі заарештування Хріна-Черника я довідався пізніше від наших людей, що працювали в Кріпо і були очевидцями цього трагічного випадку. Вони після цієї події втекли з Кріпо в підпілля і стали учасниками бойових дружин УПА. Заарештування Хріна-Черника відбулося так:

Десь біля 9-ої години в ту неділю, коли я мав мати зустріч із Хріном-Черником у хаті Мирося Бабина, один із старших аґентів Кріпо, Матківський, прийшов до канцелярії і звернувся до одного з нових інспекторів: »Ось тобі робота: там на розі вулиці стоїть такий рудий чоловік, це той, що за ним шукає Ґестапо. Візьми з собою хлопців і приведи його сюди, дістанеш нагороду«.

Українці, що були на службі Кріпо, запротестували: »Що ж це таке робиться? Досі ми полювали за комуністами, ворогами нашого народу, а тепер за своїми! Хіба це добре?«

Але новий інспектор із Гайсина виконав завдання Матківського. Хріна-Черника заарештували й передали Ґестапові, а на протест наших людей Матківський крикнув: Змовчіть!«

Хріна-Черника ґестапівці дуже тортурували, вимагаючи, щоб він виявив організаційні таємниці та зв'язки, але Хрін-Черник не заломився. Врешті німці розстріляли його біля села Тяжилова під Вінницею, разом з іншими українськими націоналістами, а також комуністами і жидами. Так загинув український націоналіст-ентузіяст.

Хрін-Черник був родом з Галичини, походив з української священичої родини, був студентом хемічного факультету Львівського університету. Середнього росту, рудуватий, веселої, жартівливої вдачі. Дуже цікавився справами УАПЦ. Коли в 1947 році мені показали в »Українській Трибуні« фото одної галицької священичої родини, я зараз пізнав між нею Хріна-Черника, свого близького ідейного друга, що поляг у боротьбі за Україну.

Після заарештування Хріна-Черника до Вінниці прибув із Житомира Хведір Білотченко, щоб одержати для повстанців коротку огнепальну зброю від наших людей, що тоді, фіктивно, ще були в т. зв. українській поліції. Від них він мав одержати кілька скриньок новеньких пістоліввдев'яток, марки совєтського »Бравнінґа«. Цю зброю наші люди в поліції одержали таким способом: німці викрили й заарештували членів якоїсь большевицької підпільної організації, але не знали нічого про заховану зброю. Та знали про неї наші люди з поліції і вирішили передати нам, а перебрати її мав Хведір Білотченко.

Х. Білотченко був не тільки відважний, а й очайдушний. Він хвалився мені, що ходить вулицею попри вінницьке Ґестапо, а з німцями та з їхніми підлабузниками з »тутешніх« навіть »дрочиться«, як з псами. Розповідав, що в містечку Вороніці мав розмову з старшинами-фольксдойчами (з охоронного допоміжного батальйону) і вони питали його про силу бандерівців та чи можуть бандерівці підняти повстання в Україні. Він відповів, що можуть, бо за ними піде ввесь український народ, який ненавидить німців. Німці допекли народові, а бандерівці користуються в населення пошаною і довір'ям.

В розмові з Ф. Білотченком ми вирішили негайно повідомити наш Крайовий Провід про заарештування Хріна-Черника і Мирося Вабина, бо обидва заарештовані добре знали конспіративні пункти і ходи на Волині. Тому ми негайно вислали до Крайового Проводу на Волинь друга Івася, якого Білотченко озброїв своїм наганом.

Коли ми прощалися з Білотченком, ніхто з нас і не думав, що це вже остання наша зустріч. Я ще радив йому менше »дрочитися« з ґестапівцями і їхніми вислужниками, уникати їх, не розмовляти з непевними людьми. Радив йому запропонувати поліцаям, щоб вони самі доставили зброю на вказане місце. Взагалі, щоб він не ризикував там, де не потрібно, не робив того, що можуть інші зробити, бо він відповідає за розбудову УПА в двох наших областях — Житомирській і Вінницькій.

Надвечером я пішов на свою квартиру, де був попередньо леґально приписаний. Тут мені сказали, що вранці того самого дня на квартиру приходили якісь люди, ніби з міського уряду праці. Казали, що шукають людей на роботу до Німеччини і довго зупинялися над моїм прізвищем, розглядаючи домову книжку з приписками, де був вписаний і я, не зважаючи на те, що за своїм віком я не належав до мобілізованих на працю людей.

Я глянув крізь вікно й побачив, що через дорогу проти моєї квартири під парканом стоїть двоє людей і розглядаються між прохожими. В одному з них я пізнав Сашка, що був знову заарештований німцями, а другий — якийсь незнайомий, мабуть перебраний ґестапівець. Стояли і ніби байдуже дивилися в сторону нашого дому, але я зрозумім, що вони обсерву-

ють мою стару квартиру, про яку знав Сашко, тому вирішив, що довше залишитися тут не можу і треба якнайшвидше втікати. Я так і зробив. Швидко пішов до воріт і миттю я вже був на бічній вулиці, поміж натовпом, що рухався по ній.

Ночував я на квартирі одного члена Організації, місцевого українця, колишнього учасника Визвольних Змагань, що переховався в Росії, в Брянській області, як лісничий, та здобув собі військовий ступінь капітана резерви панцерних військ. За німців він вернувся у свої околиці й працював у лісному господарстві. Жив у будинку для дольмичерів, бо його жінка зуміла зареєструватися як фольксдойчерка. З ним мали контакти лише Левко, Богдан, Ярема Янушевський, провідник симпатиків на місто Вінницю і я.

На другий день уранці, ще перед 8-ою годиною, я наблизився до своєї старої квартири й зауважив, що з хати, крізь вікно, мені дають рукою знак, щоб не заходити. На вулицю вийшла господиня дому, пішла зі мною набік і розповіла про події.

Минулого вечера, як я, зауваживши обсерваторів, утік з хати, десь по 9-ій годині прийшли якісь люди і сказали, що хочуть бачити »хазяїна« (так за совєтів виробився звичай називати не тільки домовласників, а й взагалі дорослих людей). Коли господарі запитали, »якого хазяїна«, то вони назвали моє прізвище. Господарі відповіли, що мене немає дома, а ті заявили, що вони »приїхали з Западної України« і хочуть мене бачити. Доручили господарям сказати мені, що наступного дня о 12-ій год. будуть чекати на мене між районовою бібліотекою Замостя і центральною лазнею, себто на тому місці, де ми раніше зустрічалися з Хріном-Черником.

Очевидно, я не пішов на це визначене місце, але вислав наших обсерваторів, які потім доповіли мені, що там були якісь люди, які в призначений мені на »зустріч« час леґітимували багатьох перехожих. Це були, без сумніву, аґенти Ґестапа-Кріпо.

Не довелось мені того дня зустрітися з Хведором Білотченком, бо він також упав до німецьких рук. А сталося це, як потім мені розповіли, так:

Білотченко остаточно домовився з нашими людьми, з-поміж яких декотрі ще перебували на службі поліції, про передачу й транспортування вже згаданої мною зброї, а потім вертався на Замостя, де мав ночувати на квартирі одніеї студентки-медички. Там його чекав брат цієї студентки, вчитель з Немирівського району, звідки вони й були родом. На високому дерев'яному мості, тимчасово збудованому німцями на місці колишнього металевого мосту, зруйнованого большевиками 1941 року під час їхнього відступу, Білотченка перестріла група поліцаїв і ґестапівців. Поліцаї знали Білотченка особисто, але спинили його і зажадали документів, не зважаючи на те, що знали, хто він. Білотченко добре знав організаційні засади і доручення Головної Команди УПА й Проводу ОУН: коли леґітимують, то не документи показувати, бо однаково ж, кого їм треба заарештують і замучать, а зброю вжити. Він так і зробив, але, на жаль, свій

випробуваний пістоль-наган, що без »засічки«, без »промаху« бив, віддав другові Івасеві, коли той виїжджав кур'єром від нас до Проводу на Волинь. Зі собою Білотченко мав інший, новий пістоль, совєтської марки »бравнінґ«, але ще не випробуваний, що й стало його нещастям. Вихопивши швидким рухом, замість документів, пістоль, він спрямував його на німців і поліцаїв. Потиснув за язичок, але... пістоль »засікся«, не вистрілив, при другому потиску — пістоль не подав нового набоя... Миттю для Білотченка витворилась критична ситуація... Заскочений раптовою дією Білотченка ворог розгубився і цю мить Білотченко ще встиг використати — сміливо кинувся з високого мосту у воду. Це було ввечері, біля 10-ої години, і темнота допомогла йому в його очайдушному рішенні. Треба було якнайшвидше віддалитися від ворога і він намагався плисти, але в чоботях і довгому плащі це було майже неможливе, тому добився до дерев'яного льодоріза, що виступав високо з води, щоб скинути одяг і взуття та плисти далі, ховаючись від пострілів і прожекторів із мосту й берега. В тому місці Буг роздвоювався і обливав з обидвох сторін острів, який розділив його на два рукави. Тому тут було два мости: один з центру міста, що вів до острівця, другий з острівця, що вів на замостянський берег. Обидва ці мости охороняли мадяри, сотня вояків, що жили в колишніх жидівських будинках над річкою.

Їх заалярмували і швидко ріка, береги і мости були залиті світлом прожекторів та оточені мадярами, поліцаями і охоронниками берегів, що засипали ріку пострілами з рушниць. Це внеможливило Білотченкові дальшу втечу. Стрілянина не вгавала до самого ранку, а він мусів, не рухаючись, сидіти за льодорізом, ховаючись від куль і світла прожекторів. Ніч була ще холодна, вода також, а він був роздягнений і роззутий...

Вранці ворог з його вислужниками витягнув Білотченка з води безборонного, напівпритомного, закостенілого. Забрали його до ґестапівської в'язниці й почались допити — жахливі муки-тортури. Але Хведір Білотченко виявився відважним і завзятим не тільки на волі, він мужньо переносив усі тортури у в'язниці, нікого й нічого не виказав. Він і далі гітлерівців »водив за ніс«, до нічого не признавався; не помагали і різні »очні ставки« та шантажі. Одного дня, як оповідали мені, його привели на мою стару квартиру і питали за мною, бо Білотченко ніби хоче бачити мене. Але господарі хати відповіли так, як я їх навчив: »Його нема вдома, поїхав до Києва висвячуватись на священика в Київського архиєпископа (а тепер митрополита) Ніканора. По дорозі ще має й одружитись у Хвастові...« Так гітлерівці відійшли з нічим з моєї колишньої старої квартири.

Я вже згадував, що ми вирішили були перенести обласний провід із Вінниці в терен, на периферію. Цей плян ми мали зреалізувати вдвох — Хрін-Черник і я, а підтримував нас і допомагав нам Хведір Білотченко. Тепер обидва мої найближчі друзі-співробітники були в руках ворога і я залишився сам.

Насамперед я ще відбув останні зустрічі з провідником нашої організованої в ОУН міської молоді, другом Волиняком, та провідницею наших дівчат — подругою Олею, про яку я вже згадував. Вислухав їхніх звітів, дав свої зауваження і відповіді на запитання, проінструктував їх і зобов'язав тримати зв'язок з нами та скеровувати до нас належних людей. Крім цього дав їм доручення бути готовими в найближчому часі перенестися з міста в терен. З другом Волиняком я мав стрічу біля заводу Вахневського, а з Олею — на мості річечки, що протікає через закуток поміж Замостям і Старим городом та впадає до річки Буг.

Тоді ми змінили клички, псевда тощо. Я став уживати два нові псевда, під якими мене знали потім у південно-східній частині Вінниччини, а саме — »Корній« та »Кіндрат«, а часом — »Охрім« і »Явтух«.

Відбувши зустрічі з провідником молоді й провідницею жіночої сітки, я переночував у хаті зв'язкового, з яким на другий день уранці помандрував по дорозі-трасі, що вела до Чорного моря в напрямку портів Миколаєва і Херсону, але простягалася через усю південно-східню Вінниччину, через Вороновицю, Немирів, Гайсин, Ситківці, Піщанку і Гайворон.

В місті ще було майже порожньо, без руху на вулицях, але за містом рух збільшився. Перед Вороновицею вже тяжко було розминутися, дорога була заповнена німцями і місцевим населенням. Вороновицю ми обминули, пішли попри Вороновицьку чи, як кажуть, Степанівську цукроварню, завернули на міжсільські дороги і попрямували до одного села, а в селі — до школи. Там приміщувалась наша місцева штаб-квартира.

В день я перебував у хліві на горищі, де можна було спати, відпочивати, думати й писати. Харчі приносив мені директор школи або його дружина. Директор школи, що сам походив із »розкуркулених«, був свідомою людиною, відданою нашій націоналістичній справі, але не така була його жінка, що походила з родини совєтських сільських активістів і мала просовєтські погляди. Про це сказав мені сам директор, що й підтвердилося потім у моїх розмовах з його жінкою. Він просив мене допомогти йому переконати його жінку і, як мені здається, мені вдалося трохи допомогти йому в цьому.

Директор скаржився і на свого колишнього товариша дитячих і шкільних літ. Це дуже характеристичний випадок, як деякі наші люди стають відступниками-зрадниками свого народу. Батьків цього його товариша московські большевики вивезли були на Північ, здається в Сибір, де вони й пропали безвісти. Але їх синові, колишньому товаришеві директора, вдалося вирватись із Сибіру й дістатися до Москви. Там він, приховуючи своє минуле, працював, а потім почав учитись у вищій технічній школі. В 1941 році попав до червоної армії, а потім — до німецького полону, звідки вернувся у своє рідне село. Але тут, у рідному селі, виявилося, що йому все немиле, він тільки і мріяв про повернення до »любимої« Москви, щоб побачити знову »рубіновиє звєзди на башнях Кремля« та свою »мілую«, себто московку. Так Москва спотворила душу цього українця, батьки якого десь загинули в Сибірі, а сам він вже не міг розрізнити ворога від друга.

Тим часом із Волині вернувся друг Івась, що був поїхав туди, як я вже згадував, кур'єром до Крайового Проводу. Він привіз наказ форсувати підготовку бойових сил ОУН на нашому терені, розшукувати добрих військових фахівців і спрямовувати їх до УПА на Волинь та інші доручення, що були повторенням тих, що їх я особисто одержав від провідника Охріма.

У Вороницькому районі нам не довго прийшлося бути, не тільки з погляду безпеки, а ще й тому, що в терені нас чекали справи, пов'язані з організуванням наших активних бойових сил. Слід сказати, що у Вороницькому районі було чимало провокаторів, особливо серед аґрономів. Тому тільки ніч була наша, для нашої підпільної діяльности, а вдень у Вороницькому районі ще панував, контролював терен один із наших найлютіших у той час ворогів — німець із своїми прислужниками-фольксдойчами та обмеженими, скомунізованими аґрономами. Завдяки своїм вислужникам, німцям вдалося зорганізувати сітку шпигунів-зрадників, підсилити слідкування за нашим підпіллям та робити провокації, наслідком чого були арештування деяких наших людей. З-поміж працівників районової управи німці заарештували нашого провідного члена Організації, голову райпляну Шумилу (родом із Волині), який потім загинув від знущань у німецькому концтаборі. Тоді німці, з допомогою фольксдойчів та скомунізованих аґрономів, заарештували деяких українців із місцевої поліції. З місцевої райспоживспілки наші люди мусіли втікати або в інший терен, або в підпілля чи до УПА.

Разом з Івасем ми змінили терен нашого перебування і перейшли до сусіднього району — Немирівського, де — покищо — було спокійніше, бо не було багато місцевих провокаторів і зрадників, тому наші організаційні справи стояли краще.

Івась після арештування Хріна-Черника виконував обов'язки обласного організаційного референта. З нами були й інші допоміжні провідні сили обох статей, що належали до нашого обласного національно-революційного керівництва. Ми розташувались у селах понад річкою Бугом, яка ділила Вінницьку область на дві частини: одна була під німецькою окупацією (на лівому боці Буга), а друга, потойбічна (на правому боці) — під румунською. Цей поділ паралізував спільне життя нашої области, позначився і на нашій підпільній праці, так би мовити, шкодив їй, бо спосіб життя у частинах поділеної области був різний, відмінний.

(Далі буде)

Д-р Микола АРКАС

РЖЕВНИЦІ, ОДНЕ З ПОГАСЛИХ ОГНИЩ УКРАЇНСЬКОГО КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ

(Продовження, 3)

Саме в Ржевницях я мав щастя й честь запізнатися з нашим національним генієм, поетом *Олександром Івановичем Олесем-Кандибою*. У Ржевницях він жив зі своєю дружиною та сином *Олегом*, тоді ще учнем.

Пригадую пані Кандибу, худеньку, невисоку жінку, пригноблену життьовими злигоднями. Це була справжня »матер долороза«, як висловився професор С. Риндик.

Олександер Іванович тримався осторонь еміґрантських сует, любив пробувати з своїми думками. Коли чекав, бувало, на потяг, — стояв за двірцем, де нікого не було. Увечері, він заходив до корчми »У Рису« ("U Rysů") перехилити ківшик-другий пльзеньського пива і тоді неодмінним його товаришем бував професор О. М. Андрієвський, що вмів, шуткуючи, видудлити цілу бочку цього чеського нектару.

Олександер Іванович часто бачився й розмовляв з моєю ненькою, а зі мною ходив прогулятися чи до ліса, чи в поле. А згодом, коли син його Олег став вже доктором філософії, родина Олесів перебралася до Праги, де небавом Олександер Іванович й помер.

Стояла чудова пора пізньої весни; любив я в такий час зайти далеко в поле, потинятися там по обміжках, вдосталь надихатися простором, з якого линув пахучий вітрець. Там, серед польової тиші, бриніли ніби відгуки пройшлого, ніби нечутними кроками верталося до мене моє щасливе дитинство, коли я ось так любувався рідними богданівськими степами, тією цілиною, від якої тепер і сліду не осталось.

Ось так, одного разу, йдучи полем по »Борах«, коли сонце хилилося вже до обрію, росло й холоділо, я побачив далеко попереду, під самим лісом, силюету мужчини, що поволі йшов, заклавши руки за спину, тим напрямком, що і я; я швидко його здоганяв й небавом пізнав, що то Олександер Іванович.

Він йшов, низько схиливши голову; мабуть про щось розважав, про щось згадував, або просто був у полоні мрій.

Хода завжди показує настрій людини, завжди йде з нею, так би мовити, вногу.

Іноді поет на хвилинку зупинявся й, нахилившись, щось торкав рукою. Я був вже зовсім близько, а він не оглядався й не бачив мене.

Ось він знову зупинився, любовно доторкнувся до блакитно-лілової волошки і рушив далі вперед.

Вечірній холодок розносив по полю пахощі молодих хлібів, конюшини, цвітучих трав. Повними грудьми дихала розігріта денною спекою земля.

— Добрий вечір вам, Олександре Івановичу! — гукнув я.

Від несподіванки, він здригнувся й оглянувся:

— А-а-а, ось це хто!.. І налякали ж ви мене, Миколо Миколайовичу!.. Добрий вечір і вам! — він привітно усміхнувся. — А я так далеко думками заблукав, що й забув, де саме ноги мої йдуть.

Мені стало прикро й ніяково: нав'язався в такий, може творчий, момент генієві, перервав його мислі.

— Вибачте, будь ласка! Не в слушний час я вас нагнав, відірвав вас від думок... Щиро шкодую, Олександре Івановичу.

— Даремно вибачаєтесь, Миколо Миколайовичу, — ви йшли й теж, мабуть, про щось думали, а тепер думатимемо вдвох... Знаєте, на самоті кращий товариш людини — дума, а то й мрія... Думати так-сяк кожен спроможний, а ось мріяти — ні. А мрія — чарівний композитор й архітект, чого вона тільки не заграє, чого тільки не побудує... Наша доля така: мрійники, фантазери, утопісти... Мрія — гарна панночка, але надто примхлива, а, буває, й зрадлива: звабить, оплутає, а іноді й у прірву зіпхне, — не оберешся лиха... А без мрії, без фантазії, без утопії, як нам, синам безталання, прожити? Це наш життьовий еліксир... Красою образів своїх, красою своєї пісні, чарівна мрія затьмарює дійсність і тут не то біда, не то щастя: — ми стаємо якимсь абстрактом, привидом серед життьової прози, серед тих сіреньких буднів, якими живе й у яких порпається людство... Ось ми тут під чужими тинами, а мріями — Бог-зна де, ви, мабуть, в своїх херсонських степах, а я в рідній хаті... Для мрії нема ні часових, ні просторових меж і батюшка Сталін за колючі дроти її не зажене: — короткі руки має...

— Це все може стосується тільки до вас, Олександре Івановичу. В порівнянні з вами, я ніби та піщинка перед горою... А все ж таки, я щасливий, що й я здібний мріяти, що мрія й мене не минула; мандрую думками і в минувшину, і в майбутнє; сучасністю мрія нехтує...

— Свята правда!.. А ми всі піщинки перед величчю Творця... Похмура й банальна сучасність йде мимо нас і ми, чи боягузи, чи, може, егоїсти, нерадо в ній борсаємось...

— Я, Олександре Івановичу, не поет, а сучасність і мені чужа.

— Значить, поет! Попробуйте писати... А зрештою, запізно ми з вами на світ Божий народились; скинути б так три-чотири століття: — степи незорані, ліси несходимі, тирса срібними хвилями йде, а ліс одвічними шумами... Козацтво, гетьмани, Батурин і Січ!.. Ось коли розгулялася б наша душа, кохаючись у героїці й романтиці. Тоді й мріяти не було б про що, бо мрія спливалася б з дійсністю...

Деякий час ми йшли мовчки.

— Люблю я, Миколо Миколайовичу, на захід сонця обманювати себе маривом батьківщини; вийду сюди, на цей клаптик поля, примружу очі і ввижаються мені наші степи, наші ліси, гаї та діброви, дарма, що тут Галоуни, а он там Богом бережені Ржевниці. Приплющу очі й здається

мені, що то безмежжя України... Великий Франко був щасливіший за нас, таких облудних видив не бачив, а батькові Тарасові, серед мертвих пісків пустелі, було стократ гірше, але геній і там його не покидав... А все ж таки, мрія — гарний самообман... Ну, а там і думки підуть...

Розмовляючи, Олександер Іванович іноді поглядав на мене допитливо й ніби суворо, але погляд його був якийсь нетутешній, дивний і здавалось мені, що дивиться він крізь мене, крізь все, що оточує нас, кудись у недосяжну далину.

Олександер Іванович легенько доторкнувся до світлоблакитних пелюстків дикого цикорію:

— От вам і наш степовий »Петрів батіг«, такий же гнучкий, як ремінь, а он вовчі мачки, а ондечки васильки, берізка в'ється по стебельцю і спориш постелився... Весна така ж, як і у нас, тільки сині обрії тут не наші: — взяли їх у шори гори... А кульбаба вже одцвіла, пухнастими голівками сизіє... Залюбки тут тиняюсь: тіло тут, а душа й серце — там...

Олександер Іванович дивився на схід за ліси.

— Я все ж таки піду, не буду вам перешкоджати; знаю, як прикро стає, коли хтось непрохано нав'язується...

— Ой, як же ви любите цірліхи-манірліхи! Кажу ж вам, що я дуже радий... Ось коли б ви почали кісточки перемивати наших людців, — була б справа інша... Посидимо трошки отут на тому горбочку, коліна починають вже нити...

Ми сіли на краю польової доріжки; дрібненькі стокротки услали її боки своїми квіточками, як килимцем.

— Люблю квіти, ой, як люблю! Ще змалечку полюбив я пишний килим цілини незайманих степів. Пригадуєте наш степ у квітні й травні? Які чудесні візерунки вигаптовував на ньому Господь Бог! — озвався Олександер Іванович.

— А я більш люблю польові та лугові квіти, садові не так.

— Бо садові квіти, як-не-як, а полоняники, не для Бога, для людей цвітуть... Не можете собі уявити, як люто я ненавиджу збирачів букетів, так саме, як ловців, хоч і сам колись заганьбився цим спортом... Зірвати квіточку, убити зайчика, — підіймається ж на те людська рука! Більшої жорстокости годі шукати: нарвати квітів, сунути їх у вазу й любуватися, як вони поволі гинуть; дивитися на агонізуючого зайчика, а потім із смаком їсти його м'ясце... А жалісливість до створіння Божого мабуть зродилась у моєму серці тому, що по професії я ветеринар, вульґо-коновал...

Сонце майже торкалося вже краєвиду, на поля клались тіні; ховались у них лісові видолинки, затягав їх туман. З лісу дихнуло вогкістю, прілим листям.

Нечекано, Олександер Іванович порушив мовчанку:

Все йде, все минає,
В забуття поринає...
Життя, що пройшло, —
То покинутий шлях: —
Плуг нового життя його зоре...

— Жалюгідний експромт, невартий занотування, але викликаний несамохіть ретроспективним поглядом на давнину... Хто б сказав, Миколо Миколайовичу, що ось ця ковбаниста доріжка, якою ми йшли, — ніщо інше, як тор, битий шлях, римських леґіонів, тор римської культури й цивілізації? Тисячоліття! Глаголъ временъ — металла звонъ!.. Важко повірити, важко собі уявити, що саме тут проходили римські леґіонери... А я їх бачу!.. Ось вони ідуть когорта за когортою, центурія за центурією, зморені, опалені сонцем, овіяні буйними вітрами й негодами; їхня зброя, панцери й шоломи, — запорошені пилякою... Сотні, тисячі, десятки тисяч!.. Леґіони йдуть, гинуть у дрімучих лісах, прокладають дорогу, мов смужка комашок у високій траві широкого поля... Аве, Цезар!.. Забуття навіки поховало в своїх нетрах їх імена, їхні вчинки, їхнє горе й радощі, всю їхню індивідуальність, їх образ. Одначе, кожен їхній крок і досі гулко лунає в історії людства і кроки ті, — одна з найкращих, наймогутніших симфоній тієї історії... Ревуть, гримотять буціни... А ось наші кроки навряд чи почує історія: — вроздріб ми йшли і вроздріб ідемо, якось помацки, у сварах, розбраті розгублюємо сили... Куди нам до римського гарту, хоч наш народ, — не ми, — в далекій і недалекій минувшині, виявив неменше героїзму й жертовности, ніж римські бійці. Для римлян доля мачухою не було, звеличила їх славою та невмирущою пам'яттю, а наша доля мачухою була й приспала все минуле... Сумарно ж, про це безталання наше можна сказати так:

Олександер Іванович підняв хворостинку й, водячи нею по землі, впівголос продеклямував:

Гробниці лицарів і статуї над ними...
В холоднім мармурі гаряча ллється кров,
Стоять і моляться живими,
В очах скорбота і любов.
І згадую чомусь я мимоволі
Великих лицарів своїх: —
Лежать вони покинутими в полі
І без хрестів могили їх...

— Цей віршик нужденний нашкрябав я ще у дев'ятнадцятому році, в розгарі нашої визвольної боротьби. Та вже тоді, мабуть, інстинктово відчув даремність наших героїчних зусиль, бо все, здається, пішло прахом...

У всякому разі, шляхетний і високоморальний Олександер Іванович, улюбленець Муз, особливо ж Ерато, Полімнії та Калліопи, не дочекався воскресіння нашої батьківщини й ліг у чужу чеську землю...

Ржевниці, таким чином, можуть гордитися тим, що дали кількалітній притулок нашому великому поетові.

Тут він писав останні свої твори, тут пройшли останні роки його життя, тут, нарешті, зріс його єдиний син Олег, що також одідичив по батькові дар поета, а згодом став, подаючим великі надії, адептом археології. Але зла доля судила йому недовге життя; в розмаю молодости, він трагічно загинув у вирі гітлерівської нерозберихи.

Олександер Іванович належав до старого козацько-старшинського роду України; його предки Кандиби не один раз виступали на сторінках нашої історії. Але пізніше рід збіднів і один з його останніх паростків — Олександер Іванович, примушений був вибрати скромну кар'єру ветеринарного лікаря. Та в непомітному трудівникові змалечку жевріла Божа іскра, великий і шляхетний талант, який, у юнацькі літа, спалахнув яскравим смолоскипом. І той смолоскип Богом надхненого горіння, не змогли загасити всі тяготи його багатотрудного життя.

Олександер Іванович став однією з найяскравіших зірок у плеяді великих людей нашого народу.

Я чітко пам'ятаю геніяльного поета: середнього росту, повний, сивіючий пан, з невеличкою борідкою клинцем; скромний, лагідний, привітний, прекрасно вихований і мовчазний.

Викликати його на розмову було нелегко; звичайно, він обмежувався короткими репліками, коли ж хтось починав, щиро чи нещиро, вихваляти його талант, — він ніяковів, ніби соромився.

Нічого характеристичного й примітного в зовнішності своїй він не мав; і усміх, що осяював його обличчя, лагідний, чаруючий та щирий, свідчив про його кришталево чисту душу, про добряче, шляхетне серце, про його нічим не забруднений ідеалізм і прихильність до всіх, але одночасно й про м'якість, піддайність й фатальну для нього кволоволість.

Ці останні властивості його вдачі спричиняли великі моральні страждання його вірній та дбайливій дружині Вірі Антонівні та й синові, одначе, ані трохи не впливали й не відбивалися на всіх тих позитивних якостях його натури, про які я зазначив вище...

Молодий син його Олег ріс на моїх очах, на моїх очах він і вчився, захопившись найдревнішим періодом людської історії: — палеолітом й неолітом. На Українському Празькім Університеті він слухав виклади професора Вадима Михайловича Щербаківського, що теж присвятив себе праісторії і був великим знавцем її, а потім удосконалювався у деталях археології практично, працюючи й відбуваючи семінари в чеському Археологічнім Інституті в Празі-Погоржельці, де швидко визначився разом із чехом Неуступним і Іваном Борковським, українцем з Галичини, який згодом зробив блискучу кар'єру й тепер займає в Празі якусь відповідальну наукову посаду.

Олег учився, коли не помиляюсь, під керівництвом доцента, а згодом професора, Стоцкого (чеха), їздив на археологічні розкопи, часто радився з проф. В. М. Щербаківським й не зупинявся перед тим, щоб з ним подискутувати.

Взагалі, з юних літ, Олег відзначався впертістю, наполегливістю, незалежністю міркувань і був не від того, щоб посперечатись; свою думку обстоював твердо й логічно; вважав себе реалістом й ніби хизувався своєю розумовою тверезістю, але насправді був він і ідеалістом, і мрійником, підлеглим різним сантиментальним емоціям, і взагалі, молодиком

палким та рішучим. Ніжно любив свою матір, побивався за нею, але не виносив те на люди.

З Олегом я не один раз ходив по гриби. Тоді вже змужнілий, з впертовольовим обличчям і неслухняним світло-русявим волоссям, він звичайно йшов похмурившись, дивлючись собі під ноги, й уважно слухав, що я йому говорив. Сам говорив мало, відповідав лаконічно, доречно, майже ніколи не згоджуючись із моїми словами, сміливо намагався заперечити те, що я доводив.

До мене, однак, набагато старшого ніж він, під час найважливіших суперечок, він ніколи не виявляв неввічливости, бував завжди коректним, чемним й тактовним. Свої думки й міркування висловлював щиро й одверто, не вихляв, не петляв, не підлещувався.

Від геніяльного батька, видно, він одідичив поетичний талант. Писав вірші під псевдонімом *»Ольжич«*. Мені, особисто, вони не те, щоб не подобались, а якось не западали в душу. Чи так воно, чи ні, — перед очима я тих віршів не маю, але мені здається, що в них було багато динамічности й актуальности, а ліризму, так милого нам старикам, обмаль. Дуже можливо, що я грубо помиляюсь, але наманулося мені зробити порівняння: Бетговен, Шуберт і Дебюссі, Прокофієв...

Коли облудний маніяк Гітлер рушив долати большевиків і коли, здавалося, було недалеко свято на вулиці поневолених народів, Олесь Кандиба поринув у вир патріотичної борні, зразу ж зайняв чільне місце серед борців за волю нашого народу і за те поплатився своїм молодим життям. Разом з іншими нашими проводирями-патріотами, його було заарештовано, мордовано нелюдськи в німецькій катівні і там він віддав Богові свою душу...

Ржевничанином був також професор *Опанас Михайлович Андрієвський*, колишній член Київської Директорії, що короткий час вершила судьбою України. З ним я часто здибався у Сергія Павловича Шелухина, а пізніше у вдови мого брата Надії Іванівни Аркас.

Професор мав постать важку й немоторну, кремезну й присадкувату, досить повну; обличчя — звичайнісеньке, »демократичних« рисів; вигляд мав вайлуватий; ходив незграбно, не то обережно, не то непевно ступаючи й похитуючи тулубом; вимахував лівою рукою, ніби раз-у-раз хотів когось попереду себе сіпнути за фалди.

З цим персонажем нашої історії зв'язано у мене багато спогадів, але їм тут не місце.

Опанас Михайлович був бурсацької виучки, походив із духовної родини й багато в чому остався бурсаком на все життя, яке то виносило його на самий гребінь своїх хвиль, то скидало з них коміть головою.

Я вже згадував про те, що в ржевницькій корчмі »У Рису«, він попивав пивце з Олександром Івановичем Олесем; а попивав він по-бурсацькому, кухлик за кухликом перекидав, так, що корчмарка »Рису« диву давалася:

— Відєла йсéм за свéго жівотá ледацóс, áле таковóу козáцкоу пýмпу вíдім пóпрвé. — Себто, в перекладі: »Бачила я за своє життя чимало чого, але таку козацьку помпу бачу вперше«.

За свят і неділь він бував невідмінним гостем Сергія Павловича, уважно вислухував нищівні для Москви його статті та вироки і з великим смаком глитав чудесну кулінарію Любови Миколаївни.

Звиклий у товаристві вести перед у розмові, — в гостях у сенатора він одмовчувався. Інколи тільки, коли Сергій Павлович звертався чи словом, чи поглядом до нього, вигукував:

— Ов-ов, Сергію Павловичу! Ви, як те панікадило в святій Софії: — зразу на світло Боже всю погань виволокли!

Репліки він подавав завжди влучні й доречні.

Демократ і республіканець спочатку, з пробігом часу, вже на еміґрації, він все більше починав правіти і, врешті-решт, до того попереоцінював вартості, що став гетьманцем-державником.

Останній раз я бачив його за кілька годин до краху гітлерівського панування в Чехії. Вже гримотіла стрілянина »власовців«, що спішилися рятувати Прагу, коли я зустрівся на вулиці з Опанасом Михайловичем, плечі якого гнулися під тягарем величезного рюкзака. Бігцем, озираючись, мов зацькований вовк, він спішився на двірець.

— А ви остаєтесь, докторе? — гукнув він, не зупиняючись.

— Остаюсь! Куди ж мені з синком, коли залізниці обстрілюють?

— Ой, дивіться... А я тікаю, інакше закатують!

— Тікайте... заздрю вам... Щасти вам Боже!

Втікти професорові поталанило, большевицьким катам не дістався. Затримав він свій ґальоп в Австрії, де згодом і преставився...

В кінці двадцятих років переселився з Подебрад до Ржевниць *Олександер Михайлович Коваленко,* людина теж історична.

Вперше ми побачили його на одній із місцевих театральних вистав і тоді він представився моїй неньці.

Це був літній, худорлявий пан, середнього росту, з аристократичним обличчям нордичного типу, з довгим білявим, рідіючим волоссям, протканим сивиною, зачесаним назад. Його манери й розмова зразу ж показали, що він належить до старої інтеліґенції, вихований у старих світських традиціях.

Але після цього знайомства й короткої розмови, ми з ним зустрічалися тільки на вулиці; у нас він не бував.

Тільки вже по смерті моєї неньки, коли я з дружиною жив у пришелепуватої вдови Шпачкової, він став до нас заглядувати, чим далі, тим частіше і, врешті-решт, став нашим кожновечірнім милим гостем. Як стемніє, бувало, так Олександер Михайлович — тут-тук у двері. Як сам він казав, у нас він знаходив душевний спокій, відпочивав, і засижувався часто-густо над північ.

Не дивлючись на те, що Олександер Михайлович був незвичайно цікавим оповідачем, — під сюрчання його мови, ми нерідко починали куняти, а він, спостерігши цю »неввічливість«, ані трошки не ображався, тільки, винувато усміхнувшись, казав:

— Уколисав я вас, мої бідні, безсовісно, ради всіх святих, вибачте! Це моя холостяцька самота винна: сидиш цілісенький день мовчуном от і прорвешся, а ви завтра обоє на службі...

Але це повторялося раз-у-раз і війшло вже у звичку: Олександер Михайлович оповідав, а ми, куняючи, слухали його розповідь одним вухом. Олександер Михайлович був нежонатим і сам себе називав запеклим холостяком. Справді, за довгого поневіряння по чужині, він лишався все сам, аж, нарешті, пощастило йому вирвати з совєтської тюрми народів свою кохану маму і з нею нерозлучно він прожив до самої її смерти у Подєбрадах.

Своїй молодості він, розуміється, віддав данину. Гарний навіть у похилому віці, він мав про що згадувати. Колись і він мріяв звити собі власне гніздо, бо мав нахил до сімейного життя, але нам він, по скромності своїй, ніколи не оповідав про свої перемоги серед дівочого квітника.

За молодих літ, його найближчим приятелем був Мацієвич, — таке, здається, було його прізвище, але не ручусь, бо все пишу з пам'яті; Олександер Михайлович часто бував у його родині й дружив також з його двома гарними сестрами. Цей Мацієвич, свідомий українець, був піонером російської авіяції й передчасно трагічно загинув у повітряній катастрофі.

Олександер Михайлович народився в самім серці України на Полтавщині, в старосвітському місті Ромні. Там, на запилених, де-не-де порослих морогом, вулицях його, на берегах тихо плинучої Сули, проминуло його дитинство, отроцтво та юність під крилом батьків. До речі, хто був його тато — не пам'ятаю.

Вже тоді, за юнацьких літ, Олександер Михайлович був свідомим українцем-»утопістом«, мріючи про волю і незалежність своєї батьківщини. В студентські роки, він приєднався до соціялістів-революціонерів і соціялістом-революціонером лишився на все життя. Але, приналежність до цієї партії ані трохи не обмежувала й не вичерпувала його широкий, незалежний погляд на життя, на суспільство й на обов'язки людини. Соціял-революційний ярличок він став тоді носити з солідарности з усіма тими передовими людьми, які боролись, і то організовано, з пануючим у той час у Росії мракобіссям, із співчуття до всіх ображених, принижених й пригноблених. Насправді ж нічого »соціял-революційного« в натурі його не було та й не могло бути з тієї простої причини, що його глибокий й незалежний розум, що його шляхетна душа ніколи не умістилися б у вузьких рамках будь-якого партійного »кредо«, партійного учення. Зі всякою владою він би примирився, аби тільки влада та, — монархічна, республіканська, соціялістична чи капіталістична, — дала щастя й свободу українському народові.

Він сам не раз говорив:

— У моїх поглядах од всіх політичних партій та їх доктрин — по шматочку, а від висновків власного розуму, — цілий коровай; загалом же — я сам собі партія й всі зусилля прикладаю, щоб скинути з рідного народу невольницьке ярмо. Це наша загальна мета і всілякі партійні штампи тут, вибачте, собаці під хвіст: всі сили на боротьбу за волю, а решта — дурниця.

Москалів Олександер Михайлович не любив, був запеклим ворогом російського великодержав'я, але при зустрічі з росіянами ніколи не ліз на рожен і тримав себе з ними коректно.

— Проявити грубість, невихованість у зносинах з ними, — це тільки лити воду на їх млин — казав він, — треба, навпаки, при кожній нагоді, де тільки можна, втовкмачувати в їхні зарозумілі, урапатріотичні голови, що ми не складемо зброї доти, доки не здобудемо волю, доки не станемо господарями в своїй хаті; вдовбувати в їхню свідомість, що ми йдемо з Богом, а вони — проти Нього.

Олександер Михайлович пішов у фльоту інженером-механіком і був призначений на панцерник Чорноморської фльоти »Князь Потемкинъ Таврическій«, що увійшов в історію, як герцівник першої російської революції 1905-го року.

Призначення його відбулося незадовго до бунту корабельного екіпажу. Олександер Михайлович оповідав нам, що бунт заскочив його своєю несподіваністю і що в змові команди він участи не брав, хоч і знав про наростаюче ремствування серед матросів.

Як відомо, бунтарським ворохобництвом на кораблях особливо відзначались машинова обслуга та кочегари; їх служба була тяжка, нездорова й невдячна, а між тим, континґент корабельних машинних команд, як правило, вербувався з робітників-фахівців, яким притаманна була певна інтеліґентність, а з нею й політична натасканість; у їхніх душах панував »вільний революційний дух« і розклад.

Пан Коваленко саме і був призначений до машин, де »начальственно« зійшовся з підвладними, а в їх числі й з тим, — прізвище його забув, — що був одним із головних проводирів бунту. Десятки літ пізніше, цей самий бунтар, що еміґрував до Канади й став там заможним фармером, не один раз запрошував Олександра Михайловича жити у нього.

Трюмова команда дуже полюбила молодого інженера-механіка, який поводився з нею просто, і це врятувало йому життя під час бунту.

У всю »потьомкінську історію« Олександер Михайлович попав, як курка в борщ і, коли почалася звірська розправа матросів з командним складом, він кинувся за борт. Тримаючись за дошку, силкувався яко мога далі відплисти од корабля. Довкруги пливло ще декілька старшин, яких не встигли здогнати багнети бунтарів; їх тепер розстрілювали з судна, а між ними був і Олександер Михайлович. На очах у нього, ранені й убиті зникали під поверхнею моря; довкола дзюкали кулі, зриваючи фонтанчики бризків. І раптом стрілянина припинилась, там опам'ятались, з боканців спустили шлюпку, яка підібрала Олександра Михайловича. Попавши в полон до озвірілої матросні, він був певний, що і його уб'ють, але матрос, що витягнув його із води, сам був блідий, як полотно, і трясся всім тілом:

— Ви, вашбродь, наш, чого у воду скакали? — не попадаючи зуб на зуб, звернувся він до Олександра Михайловича. — Так могло і вас зачепити, люди ж бо подуріли, дивіться, якого лиха натворили...

Я не буду тут описувати всіх перипетій бунту на »Потьомкині«, вони всім відомі. Врешті-решт, панцерник опинився в румунській Констанці, але до цього, на широкому морі, Олександрові Михайловичу довелось, з-за відсутности старшин, стати командиром корабля. Він добре розумів, що йому не минути лиха при зустрічі зі всією чорноморською ескадрою, яка залишилася вірною цареві; за кілька хвилин »Потьомкін« пішов би на дно, а тому про те лише й дбав, щоб якнайскоріше »викинутись« на чужий берег.

Румуни непрогайно ж повернули корабель царському урядові, але його екіпаж одержав право політичного притулку, лишився в Румунії, звідки поступово розійшовся по всьому світу.

Олександер Михайлович дістався до Швайцарії, в рай всіх політичних безталанців-ізгоїв. Ще в Румунії, він назвався »Анаґносте«, себто »Невідомий«, й під такою видуманою кличкою замельдувався у Швайцарії, де прожив багато літ. Пізніше він перекочував до Франції, де став учителем математики в російській паризькій ґімназії.

1914-ий рік застав Олександра Михайловича в Парижі вже під справжнім його прізвищем. За кордоном він мало займався політикою, все ж, іноді, бував на зібраннях російських революціонерів, знав особисто Леніна та інших майбутніх владик Росії. Але йому була ворожою й огидною »загально-російська, єдино-неділимська плятформа« всіх цих революційних »велетів« і він тримався осторонь від них.

Ближче він зійшовся тільки з Максимом Ґорькім (Пєшковим), не раз гостював в його віллі на острові Капрі й займався вихованням його сина, до якого прив'язався всім серцем. У Швайцарії ж, він дружив з родиною відомого українського журналіста Євґена Бачинського, яка складалася з його самого, прегарної дружини італійки й малого сина Василька. Небавом, після трагічної смерти пані Бачинської, Олександер Михайлович, виконуючи її волю, став піклуватися про її маленького сина Василька.

Цей Василько Бачинський, в добу, про яку я пишу, був вже понаддвадцятилітнім молодиком і нерозлучно жив з Олександром Михайловичем. Середнього росту брюнет, з гарними оксамитово-карими очима, з ніжно-матовим рум'янцем на лицях, він був хороший собою, мав великий успіх у жінок і сам був не абияким Дон Жуаном. Це його донжуанство надто бентежило Олександра Михайловича, людину суворих моральних правил, і він раз-у-раз одчитував свого вихованця, оговкував його, щоб зробити з нього »путню людину«.

У Ржевницях, смуглявого красуня Василька всі прозивали »французом«, а то тому, що він справді був вилитий француз і зовнішністю своєю і манерами і тим, що палко любив Францію й все французьке, що говорив переважно по-французьки, навіть удома з Олександром Михайловичем, хоч вважав себе за українця і українську мову знав досконало. Насправді ж пан Василько не був »пропащою душею« і у вдачі своїй мав чимало позитивного: учився досить добре, досягнув академічного ступня доктора філософії, в майбутнім мріяв солідно улаштуватися і забезпечити

старість свого опікуна, що він і здійснив вже в Швайцарії, куди вдруге прибув з Чехії у 1945-ім році.

Завдяки своєму батькові, Євгенові Бачинському, в Женеві він дістав добру посаду й перетягнув до себе з Німеччини Олександра Михайловича, який, в останньому листі до мене в 1957-му році, писав, що пан Василько вже одружився і має діточок.

У Ржевницях Олександер Михайлович й Василько жили на горішнім поверсі вілли підрядчика Черного, що стояла на крутім схилі, який збігав до Незабудицького струмка, на самім узліссі проти горба »Шібрного«. Повз віллу проходила Мнішецька дорога.

Вілла ця, наспіх збудована з метою наживи, була схожа на сірий голубник і зимою, особливо горішній її поверх, неможливо було зігріти; а тому, що Олександер Михайлович топив виключно дровами, що їх сам приносив із лісу, то в двох його кімнатах було холодніше й вогкіше, ніж надворі. Але в Олександра Михайловича кожна копійка була порахована й лантух вугілля бував у нього рідким гостем. Він одержував дуже маленьку стипендію, якої мусило вистачити на двох. Підробляв трошки позаочними лекціями з математики.

Проте свій »голубник« Олександер Михайлович любив. З його вікна розгортався чудовий вигляд на Ржевниці й на ліс, коли ж підіймалася буря, — вона стрясала будинком і шум вітру глушив голоси; та таку бурливу погоду любив пан Коваленко, звикши до неї на морі:

— Як починається цей відьомський шабаш на Лисій горі, — так і встає перед очима чорноморський шторм, жене стільки згадок перед собою.

Олександер Михайлович був незвичайно жалісливий до всякого бездомного й загнаного створіння і, в цім відношенні, було повне порозуміння між ним і мною з дружиною; у нас жило кілька котиків і кішок, підібраних на вулиці калік, а у нього — його вірніший друг котик Пусік, який одночасно був і »порадником« його; з ним можна було щиро й одверто про все поговорити, поділитися радощами й горем. Дома, цей мудрий котяра завжди сидів, підібгавши лапки, на письмовім столі й уважно слідкував за пищучим своїм другом; іноді, своє спостерігання він переривав, щоб поторкати лапкою борзе перо й, торкнувши його, розмазував по папері чорнило, »щоб лишити по собі пам'ять«, як казав незлобний його господар.

Час від часу, Олександер Михайлович відкладав перо, щоб коло пічечки-»буржуйки« одігріти закляклі від холоду руки та щільніше загорнутися в стареньке протерте пальто. А Пусік сидів собі на столі, глибокодумно стиха муркотів, бо холод його не діймав у його пухнастій шубці. Олександер Михайлович захоплювався:

— От і кажіть, що людина найвища досконалість! Мерзну тут, як пуголовок на льоду, а Пусік сміється: йому й одягатися не треба, бо справив собі такий кожушок, що нам і не снилось.

— Але зате вліті він, бідолаха, у власному соку вариться, — не погоджувався Василько.

— А чи знаєш ти, мій друже, що наші дядьки часто-густо в спеку смушеві шапки носять, а тубільці жаркої смуги Азії — ще й кожухи? Хутро, братіку, не тільки від холоду, а й від спеки рятує.

Цього вірного Пусіка чекала зла недоля; якось він випав із вікна й пошкодив собі нутрощі. Олександер Михайлович виходив його та не надовго: котика вбив жорстокий сусід Луцак і тільце перекинув у садок Олександра Михайловича. Драматичний кінець вірного звірятка сильно вразив пана Коваленка; плакав він над ним, як над власною дитиною і поховав у садку.

Горішній поверх »голубника« Олександер Михайлович найняв властиво тому, що при нім знаходився пустопорожній схил, придатний на город. На ньому він зробив терасоподібні уступи з поперечними стежинками й у результаті став власником прекрасного городу найрізноманітніших овочів. Городом своїм і квітками він займався з великим ентузіязмом, кожну вільну хвилинку пораючись там, вода була рядом у струмку. Пусік і тут невідступно ходив за ним, ніби дбайливий доглядач. Городиною своєю він і нас обдаровував і самому йому вона дуже допомагала у його скрутному становищі.

У нас Олександер Михайлович бував, як я вже зазначав, дуже часто, майже щовечера, вліті рідше, бо допізна порався на городі, взимі — частіше. Тільки стемніє, так ми й виглядали з вікна милого гостя. Влітку він являвся до нас чи з »китицею« петрушки, чи моркви, чи молодої цибульки, чи кропу в цвіту на борщ, а то і з бурячками чи пастернаком. Любив він у родинній обстановці попити чайку й посидіти у м'якому кріслі, погрітися. Ми були власниками єдиного м'якого крісла, ветерана минулого століття, яке, хоч і розповзувалося по всіх швах, та проте м'яким бути не переставало.

На рідкість симпатичний, чутливий, скромний, щирий, якийсь свійський і притульний, Олександер Михайлович почував себе у нас, як дома й, попиваючи чай, віддавався прецікавим спогадам.

І як ми любили слухати його! Ніби читали захоплюючу книжку. Рідну Україну він покинув ще у 1905-му році, з того року пробував на чужині. Правда, у 1917-му році йому пощастило побувати у Києві, але, через кілька днів, був примушений знову покинути рідний край, бо сунули на нього червоні орди Москви. Свою Полтавщину так і не повелося йому побачити тоді.

Тому не дивно, що в його посуджуваннях була помітна певна ідеалізація рідної далечини, що була відірвана від нього і відстанню, і часом, а минувшина ж, як і далеч, завжди затягаються привабливим, блакитніючим серпанком.

Оповідає, згадує, бувало, Олександер Михайлович, а потім змовкне, окине нас добрим поглядом своїх блакитних очей, і схаменеться:

— Ой, лишенько! Заговорив я вас, бідні, як завжди, своїми теревенями, зараз знімусь із якоря, а перед тим, як »свистать всѣхъ наверхъ съ якоря сниматьея«, — нумо, заспіваймо!

Ми з радістю згоджувались, але ще з більшим задоволенням слухали коли він співав сам. Голосом він похвалитись не міг та слух мав ідеальний і чуття поета-співця. Кожну пісню, особливо народну, він співав на свій лад задушевно й зворушливо і якось по-старовинному, по-кобзарському. З його улюблених пісень пригадую:

»У полі могила з вітром говорила«, »Гомін, гомін по діброві, туман поле загортає«, »Ой, сідлайте, хлопці, коні, коні вороні« і думу про Морозенка.

Над його писемним столом висіла стара бандура; як казали, Олександер Михайлович був непоганим кобзарем, але життьові злидні зіпсували його »ліру«; бандура покоробилась, розсохлась й обернулася в непридатну для вжитків реліквію.

В травні 1945-го року, коли до Праги наближалася звіздоносна »родіна«, Олександер Михайлович утік у Німеччину, покинувши все напризволяще. Я зараз же поспішив у його мешкання і там дещо мені пощастило врятувати від розграбування, головним чином, його родинні фотографії, які, вже з Франції, я переслав йому до Женеви.

В своєму листі, ще у 1950-му році, він писав мені, що дуже ослаб, що почуває себе недужим; потім з ним скоїлась біда: його підм'яло авто й він довго пробув у лічниці. Цього ж року, стороною, я довідався, що дорогий нам Олександер Михайлович ще любується сонцем Божим, незважаючи на те, що крім автомобілевої халепи зазнав й другу, вишневу: упав з високої вишні й дуже побився. Дай Боже йому й п. Василькові з родиною довгого життя. Світлу, нічим незахмарену, пам'ять лишив він по собі...

Навідувався не один раз до Ржевниць і незабутній мій професор *Вадим Михайлович Щербаківський*, який ревно по всіх усюдах Чехії ганявся за слідами палеоліту й неоліту. Він приїздив з Праги потягом, в супроводі доцента Стоцкого та його асистента Неуступного і, »залигавши« мене й Олега Кандибу, їхав з нами до недалекого Србска, де в надбережних печерах робили археологічні розшуки і справді, часом, знаходили признаки неолітичного життя: оброблені кремінці-шкребачки, наконечники стріл, сліди вогнищ з обгорілими кістками, черепки примітивного начиння тощо. Все це Вадим Михайлович і Стоцкий обережно упаковували й »скарб« везли на Погоржелець до Археологічного Інституту.

Деякий час проживав у нас й український науковець доктор *В. Січинський* з дружиною й дітками. Займав він мешкання в новій віллі над залізницею на околиці Ржевниць, на виду перших хат Задньої Тржебані.

(Закінчення в наступ. числі)

Мирон ЗАКЛИНСЬКИЙ

ПРОГУЛЯНКА НА КРІТСЬКИЙ ОСТРІВ

ВСТУПНА ДОВІДКА ПРО МІНОЙСЬКУ КУЛЬТУРУ

На Крітському острові в 3-му і в 2-му тисячоліттях перед Р. Хр. розвинулася і процвітала оригінальна висока культура. Острів був заселений ще в кам'яну добу, а наприкінці 4-го стол. перед Христом побіч місцевих мешканців осіли тут пришельці з Малої Азії і Єгипту. Ті еміґранти принесли на острів свої релігійні вірування і символи, кращі способи виробу й прикрашування посуду, дали поштовх до швидкого розвитку культури і започаткували на Крітському острові нову добу, бронзову.

Жителі Кріту не наслідували сліпо чужинців, їх виробів, як це було звичаєм купецького народу, фенікійців, а перетворювали все чуже на свій лад. Так постала згодом нова, найстарша з европейських культур, початок якої припадає на 3-тє століття перед Христом.

В першій добі, що тривала біля 800 років, з кількох племен, що заселювали острів, постала одна суцільна нація. Тоді гарно розвинувся виріб посуду, зокрема вирізнялося його прикрашування. Ганчарський кружок, що вможливив легкий виріб посуду, мешканці Кріту перейняли від єгиптян, але згодом перевищили своїх учителів і самі продавали єгиптянам свої елеґантні вироби. Осягнули тоді високий рівень і горорізьба, мистецьке ритівництво та виріб господарського знаряддя.

Крітські оселі десь біля 1.800 (до Хр.) були зруйновані якоюсь катастрофою. Дослідники-археологи здогадуються, що це був землетрус. Як відомо, ще й тепер землетрус на Кріту не належить до рідких явищ, хоч виявляється у лагідній формі.

Оселі відбудували, а було це під час другої доби, яка тривала від 2.200 до 1.600 року. (Третя доба тривала тільки біля 200 років, себто до 1.400 року).

Під час другої доби в різних околицях острова виросла низка палат, які були осередками влади і культури. Осідком володаря була палата в місті Кноссосі. Вздовж північного берега острова появилися міста, в яких розвинулася жвава морська торгівля. Міста і палати не мали ні мурів, ні інших оборонних споруд, але їхньою забезпекою була сильна фльота володаря Кноссосу, яка опанувала східне Середземноморя.

Крітська культура, в науці відома як мінойська (від короля Міноса), в другій і третій добах (між роками 2.200-1.400 до Христа) досягнула великого розвитку. На високому мистецькому рівні були декораційні вази, чаші, амфори всякої величини та інші посудини, з красою і елеґанцією яких рівнялися хіба згодом вироби греків в добу їх найбільшого розквіту (6-4 стол. перед Христом). Посуд і добірні металеві вироби крітська торговельна фльота вивозила до Малої Азії, Егейських островів, Фенікії, Єгипту, Сіцілії, а навіть і до берегів далекої Еспанії. Архітектура, малярство та мініятюрне ритівництво (на печатках, медальйонах тощо) також досягли оригінальности й високого рівня. Це бачимо на руїнах палат у Файстосі,

Малії, Айя Тріяди й, особливо, в королівській палаті в Кноссосі та в археологічному музеї в місті Іраклійоні.

Мистці-малярі прикрашували крітські палати яскравими малюнками-фресками, що пишалися і на стінах, коридорах та підсінніях палати в Кноссосі. Заходами англійського археолога Артура Івенса, що відкопав руїни Кноссосу, у відбудованих частинах палати теперішні малярі відновили колишні малюнки-фрески на основі давніх останків. Бачимо на них риби в морі, панянок у саді, птахів, мавп та інших звірят серед городів і квітників. Є великі малюнки, збірні сцени: процесії, бенкети, ігрища, що знайомлять глядача з життям і побутом у тих прадавніх часах. На малюнках зі сценами бенкетів жінки зображені білою краскою, вони сидять у залях, на лавах, зайняті товариською розмовою. Чоловіки, що намальовані рожевою краскою, примістились надворі. Розміщення гуртків і вся дія скомпоновані дуже вміло; це справді мистецькі твори, що займають гідне місце побіч подиву гідної крітської кераміки і високовартісної архітектури.

Каналізація в крітських палатах була на такому високому технічному рівні, що теперішні культурні країни перевищили його щойно недавно, в 19-му столітті. Жінки королів у палаті Кноссосу мали більші вигоди, ніж жінки французьких королів у Версалі: купальні, басейни, промивні відходи, центральне огрівання — це звичайні речі в тій королівській палаті з-перед 3.500 років.

В руїнах палати в Кноссосі та в палатах інших крітських міст знайдено багато глиняних табличок, записаних лінійним письмом. Є два роди цього письма, старше й новіше; досі вдалося відчитати лише останнє, з часів ок. 1.500 року перед Христом. А вдалося тому, що мова тих новіших записок грецька. Та це лише самі господарські рахунки, релігійних, історичних чи літературних текстів тут немає.

Крітські святині були переважно на горах і в печерах, — невеликі й невиставні. Знайдено багато богослужбових предметів, а ще більше фіґурок, вотів на честь богів. Крітяни вірили в позагробове життя, до трун небіщикам давали всілякі знаряддя, які могли б їм придатися у другому житті.

Головне божество крітян — молода богиня, мати всього живого. На статуях вона, звичайно, зображена з двома вужами в руках та з совою на голові. Це були символи влади над небом, землею і підземеллям. Головними релігійними символами в крітян були бичачі роги і обосічна сокира. І саме в цих культових символах крітян знаходимо повну розв'язку питання, звідки взявся наш державний герб — тризуб. Як відомо, тризуб перейняли наші князі з Греції, де він був старим реквізитом морського бога Посейдона, але звідки взяли його греки, про це раніш не знали. Тим часом це головні релігійні символи крітян у мінойських часах, взяті обидва разом: роги бика, а між них поставлена сторчма обосічна сокира, що творить середнє рам'я тризуба. В археологічному музеї в Іраклійоні є дві домовини, що викликають у дослідників сенсацію, бо вони прикрашені великою кількістю мальованих тризубів, стилізованих у різних формах. Коло тих домовин є напис, що їх не вільно фотографувати, поки не буде оприлюднена студія про них. Очевидно, хтось із грецьких археологів писав тоді працю про походження Посейдонового тризуба.

Але історія тризуба сягає ще далі в глибину століть. Розкопи могил над дельтою Нілу з-переддинастичних часів виявили, що обосічна сокира і бичачі роги були релігійними символами в північному Єгипті доісторичних часів. Їх перенесли на Крітський острів утікачі з Єгипту під час війни, що велася за прилучення північної єгипетської держави до південної, що здійснено володарем південного Єгипту Менесом десь біля 3.200 р. перед Христом. Цей же володар став першим фараоном першої династії Єгипту. Методи воювання Менеса — дикі й грабіжницькі. З тих часів є гієрогліфічна записка, що він забрав у північному Єгипті 120 тисяч людей у неволю, захопив, як здобич, 400 тисяч волів і майже півтора мільйона кіз. Частина мешканців північного Єгипту втекла на острів Кріт.

Розкопи могил над дельтою Нілу виявили, що частина тамтешніх мешканців походила з Лібії, а між їхніми релігійними реквізитами були бичачі роги та обосічна сокира. Таку давню й далекосяжну історію має наш державний герб.

Крітська культура дуже сильно впливала і на мешканців островів Егейського моря. Напр., на острові Мілосі відкопано руїни міста, яке багато вчилося і запозичало з культури Кріту. Культура на тих островах, що постала під впливом Кріту, відома як егейська культура. Ще вища культура під впливом крітської розцвіла на Пелопонесі, в містах Мікени і Тірінсі в роках 1.600-1.100 перед Христом. Обидва згадані міста були оточені мурами з таких важких брил, що старовинні греки приписували їх побудову велетням-циклопам. Теперішні вчені уважають, що ці мури — діло крітських інженерів. Стародавні греки не мали технічного приладдя, щоб могли орудувати такими тягарами, щойно згодом виявили свій талант до перетворювання чужих культурних впливів та оригінальної власної творчости. Мікенські королі були могутніми, багатими володарями, мали сильну армію і панували над широкою урожайною рівниною східньої частини Мелопонесу — Арголідою. Цю культуру називають мікенською.

Коло 1.400 року (до Хр.) стався нищівний напад на Крітський острів. Міста й палати лягли в руїнах, частина яких ще й досі чекає на розкопи. Напад цей вчинили, мабуть, мікенці, бо на Кіклядських островах та Егейському морі влада незабаром опинилася в руках мікенського короля.

Крітська культура проіснувала ще два століття, поки зовсім заглухла.

ПЛАВБА

З Пірею, головної пристані Греції, корабель їде до Крітського острова одну ніч. Я їхав туристичною клясою, квиток коштував 130 драхм (понад чотири доляри). Друга кляса — дорожча на 50 драхм, а четверта — на 50 д. дешевша. В другій клясі вигідно, бо там мало подорожніх, а у туристичній — повно; ліжок, себто кают, вистачило лише для тих, хто завчасу купив квиток. Інші примістилися у великій залі, в якій були столики, крісла і фотелі. Я захопив ще одне місце при столику, де можна було вигідно читати й писати. Спав я, спершись головою на столик. Інші спали попід стіною на кріслах, а дехто й на підлозі, поклавши під себе коц і накрившись плащем. Решту місця зайняли клунки подорожніх.

В четвертій клясі було людно й гамірно, подорожніх там найбільше, а в їх залі — тільки кілька довгих лавок. Більшість подорожніх тут спала на брудній підлозі та в коридорах. Це була субота й тому, мабудь, таке велике переповнення.

Я охочий їздити дешево, але лише вдень, коли гарна погода. В такій порі каюта мені була непотрібна, бо я пересиджував увесь час на борті.

Як світало, я вийшов на поклад. Тут спали покотом вояки, обвинувшись коцами. Корабель проїздив між берегами Кріту і якогось острівця, обабіч в оселях і хуторах було видно мляві світла. Уздовж берега Кріту бовваніли горби, а за ними невиразно зарисувався високий гірський хребет, увесь у снігу. Хоч це був лише початок березня, але я здивувався, бо в Атенах упродовж цілої зими я бачив сніг лише кілька разів і то на узбіччях близького хребта Імітоса. В місті впав сніг усього раз і за кілька годин стопився, а на Крітському острові, що так близько Африки, сніг лежить ще на цілому гірському хребті.

До схід сонця погода вигарніла, хвилі, розбурхувані кораблем — позолотіли. На темноголубому фоні води простяглися довжелезні золоті смуги — передвісники сходячого сонця. Швидко стало зовсім ясно, вояки встали і миттю впорядкували свої речі.

Наш корабель зупинився у воєнній пристані Суді, що лежить у віддалі до 10 км від міста Хані. Довкола стояли воєнні кораблі, різної величини, з гарматами та іншим військовим вирядом.

На подорожніх чекав автобус, що повіз нас до міста Хані. По дорозі місцеві люди показали нам могилу Венізельоса, найвизначнішого із грецьких новочасних політичних діячів, що був родом із Кріту. Як прем'єр-міністер в Атенах, він незвичайно причинився до здобуття соборности своєї нації. Тут на острові його високо шанують, ще більше, ніж на суходолі: ставлять йому пам'ятники, називають у його честь головні вулиці та репрезентативні майдани.

МІСТО ХАНЯ

В Хані, що мальовничо розкинулася над морською затокою, мою увагу полонила новозбудована церква. З її архітектурою на диво добре згармонізовані ясні краски розмалювання. Стеля церкви — випукла, голуба, а колони, стіни і різьблений іконостас — білі. Хоч прикраси її скромні, але краса її і естетичність — незвичайні.

Я розговорився із священиком, він товариський і знає трохи англійську мову. А коли прийшла учителька англійської мови в місцевій школі, наша розмова стала ще жвавіша. Від них я довідався що варто оглянути в околиці міста і взагалі в західній частині острова.

Другого дня я був кілька годин у двох селах. В одному з них є руїни церковці з 1004 року. Церкву відновили, вона дістала дах, але запізно, вже тоді, коли її вартісні фрески зневиразніли.

В другому селі була раніш стара інтересна церква, але в 1941 році вона стала жертвою німецького бомбардування. Серед села є пам'ятник із довгою низкою прізвищ місцевих мешканців, яких німці під час свого

господарювання на острові розстріляли. В обидвох селах я знайшов кількох старших селян, що їздили на заробітки до Америки і знають англійську мову. Вони подали мені всі потрібні інформації.

Цікаве те, що багато греків, вигнані злиднями до Америки, вертаються до своєї вбогої, неврожайної батьківщини, як тільки зароблять трохи грошей. Великі чужі міста з вигідним життям і щедрими заробітками не всилі притягнути їх до себе. Таких »американців« можна зустріти майже в кожному селі й містечку і вони велика поміч чужинцям-туристам.

Стара дільниця міста Хані, що довкола пристані, зруйнована німецькими бомбами. Над міськими будинками сторчить кілька мінаретів (вежі на мечетах), є також низка турецьких будинків, але значно більше — венеційських домів. В одному з них приміщений венеційський музей із 17-го стол., як каже латинський напис на стіні. Міський музей міститься в довгому турецькому будинку з низенькими неестетичними копулами, але його вже перенесли до нового будинку, ще не закінченого, тому я не міг оглянути його. Зруйновані бомбами будинки ще й досі в руїні. Місцями ще залишилися старі середньовічні мури міста.

В місті є чимало крамниць із виробами на зразок старовинного мистецтва. Є вони і при головних вулицях, а туристів, що шукають за такими пам'ятковими речами, на острові все доволі. В крамницях на виставах є і статуетки і статуї, жбани різної величини, чарки, тарілки, оформлені й прикрашені так, як це бувало в мінойській або в старогрецькій добі. Але є і вульгарні речі, напр., переобтяжені прикрасами або розмальовані невідповідною краскою. Є і вироби сільські: ляльки, жіноча одіж, хустки, мережки, — все це естетичне, видно притаманний місцевому населенню змисл краси.

Кілька церков у Хані виявляють сильні впливи західньоевропейських архітектурних стилів. Не даром же Венеція панувала на Крітському острові майже півтисячі років (від 1204 до 1669 року), себто вдвоє довше, ніж тривало турецьке панування (1669-1913). Але ці церкви, побіч візантійських, виглядають чужо. Дуже величній вигляд має одна церква, збудована в старогрецькому, клясичному стилі. В ній пишаються струнки йонські колони, а на стінах прикраси, як у святинях клясичної доби. На стелі вириті квадрати, що додають церкві вишуканої елеґанції. Мальована вона ясними, але неяскравими красками. З-надвору фронтова стіна зеленої краски, оздоблена лінійними прикрасами, лиш вікна зверху округлі, на візантійський лад.

У тій церкві я запримітив, що старогрецькі прикраси найестетичніші, не зважаючи на те, що вони скромні й нескладні.

СЕЛО СФАКІЯ

Я вирішив відвідати село Сфакію тому, що чув і читав про нього дуже багато. Це село було остоєю частих повстань населення острова проти влади турків, його мешканці відзначалися волелюбністю і відвагою навіть на фоні загальнознаної хоробрости і бунтарства кріпян. Відгороджене воно від решти острова високим і важко доступним гірським хребтом, тому

турки панували в ньому лише посередньо, через місцевих людей, що були урядовцями і збирали податки. У 1820-их роках, коли населення Кріту прилучилося до повстання на грецькому суходолі, турки намагалися приборкати Сфакію, але безуспішно.

Тепер Сфакія вже сполучена зі світом мощеною дорогою, що перетинає гірський хребет. Важко пнеться по ній автобус під гору. З боку моря Сфакія і досі неприступна, бо берег стрімкий і скелястий.

Наш автобус зупиняється посеред гір у широкій кітловині, в якій розкинулось село Петро (Скеля). Орної землі тут мало, але багато садів, городів і пасовиськ. У долинах між гірськими хребтами місцеві селяни використовують площі на нові пасовиська таким способом, що прочищують їх від грубого каміння, обгороджують муром, який зупиняє каміння, що котиться з узбіч і може засипати пасовиська.

Врешті наш автобус з'їздить вдолину, на »землю сфакійців« (Хора Сфакіон), і довго кружляє по узбіччях на щораз вищому рівні. Тут між камінням ростуть де-не-де низькі кипариси з широко розкинутим гіллям. Сфакійські білі гори складаються переважно з трьох м'яких скель: вапняка, зліпняка і лупака. Тому гори тут глибоко поорані яругами і стрімкими проваллями.

Сфакія примістилася в ярузі, на стрімкому надморському узбіччю. Яругу вирили води, що колись, ще перед століттями, могутньо ринули з верхів. Землі тут дуже мало, городці пороблені на терасах і підмурівках. На узбіччях лиш де-не-де кущі, тому місцеві селяни плекають, переважно, невибагливі домашні звірятка — кози. Я бачив їх, як вони скубали рідку траву на такому стрімкому узбіччі, що це справді була акробатична штука вилізти там і триматись.

Частина села розкинулась вище яру, тут відрадніше, коло хат більше городців, грядок, трохи оливкових дерев і вузенькі пасовиська, де пасуться вівці, з дзвониками на шиї, сірі, як саме каміння, що лежить довкола. Між хатами багато недокінчених або нерозібраних старих будинків, і не дивно, бо розбирати їх некорисно — каміння з них забрало б на землі багато місця.

Очевидно, місцеві селяни мають десь далеко, серед гір, більші пасовиська, а може й землю під управу, інакше не могли б вижити. Риболовлею вони не займаються, бо море тут бурхливе, затишних заток для пристаней нема. З-поміж доріг, що ведуть із села в гори, лиш одна йде по рівнині до сусіднього надбережнього села. На тій рівнині між селами камінь-зліпняк не утворює гладкої поверхні, лиш великі купини. Між ними, серед дрібного каміння, ростуть суховаті кущі та грубе, мов шувар, зілля, що тепер, напровесні, жовто зацвіло. Вівці й кози оминають його, вискубують терпеливо дрібненьку траву, що тут росте, тому не дивно, що вівці невеличкі й дуже худі. Ягнятка біжать до ягниць ссати, але за якої півхвилини ягниця проганяє його, бо вже не має молока.

Я влаштувався у »готелику« — обширній сільській хаті, що має кілька кімнат із примітивним влаштуванням. В одній з цих кімнат жив якийсь пан у віці студента, що ранком ішов до праці. Чи він учитель, чи урядовець

у сільській управі, я не міг довідатись, бо розмовитись із ним було важко, а господарі також не знали жодної іншої мови, крім своєї рідної. »Готель« — над самим морем, на скелі, а море в ті вітряні провесняні дні наступало з лютим ревом на скелю, що з усіх боків була порита морськими хвилями.

В селі є гімназія, що приміщується у власному будинку. За селом — пам'ятник-могила у честь жертв німецьких іберменшів. На пам'ятнику напис: »Патріотам, що згинули з рук німецьких варварів«, а далі — двадцятькілька прізвищ. Під ними, за склом, чашки і кості тих жертв. В іншому місці зазначено, що пам'ятник збудовано завдяки пожертвам земляків з Америки, тут є і прізвища жертводавців. Це вже було зайве.

Мешканці Сфакії якісь підзорливі, мабуть під впливом своїх патріотичних почувань. Коли я сидів високо над селом на купі каміння і писав, до мене аж з долини підійшов селянин і запитав, що я »фотографую«...

МІСТО РЕТІМНОН

В селі Врісесі, де я чекав на автобус до Ретімнону, на роздоріжжі є пам'ятник у честь учасників великого протитурецького повстання в 1895-98 роках. Є і ще один пам'ятник — поляглому дітчеві протинімецького повстанського руху. Це село розкинулось серед садів, виноградників і зелених піль, але й тут є чимало кам'янистих невжитків.

Ретімнон — невеличке місто, що має 11 тисяч мешканців. Музей в цьому містечку малий, лиш одна заля, але предмети вартісні. З експонатів мінойської доби притягають увагу кілька череп'яних трун, що помальовані за такими ж зразками, як тодішній посуд: чорно-біла шахівниця, спрути з довжелезними мацками, слимаки з неприродно довгими ріжками і всілякі геометричні рисунки. Є також чимало різних культових статуеток із тих часів. На жаль, експонати не впорядковані, стоять разом із різних діб: мінойські з візантійськими і клясичними, а то й венеційськими. Щоб навести лад у тому музеї, треба б розмістити його експонати в трьох залях: в одній — предмети з мінойської, в другій — зі старогрецької, а в третій — з візантійської, венеційської і турецької діб. У теперішньому стані музей переповнений і безладний.

Велика збірка монет від кноссоських до візантійських часів виявляє, що міста й оселі в цій околиці завжди мали торговельне значення. Дивно, що в »гідах« (довідкових книжках для мандрівників), які я бачив, немає згадки про цей музей.

В Ретімноні є чимало домів ще з середньовічних і ренесансових часів, на деяких трапляються латинські написи, як і під образами в церквах. Про місцеву твердиню місцеві люди інформували мене, що її збудували венеційці, але вигляд її будівель і архітектурних прикрас типово турецький. Можливо, що турки перебудували венеційську твердиню. Велика кількість турецьких будинків вказує на те, що в місті жило багато турків. Високо над дахами домів стирчать три мінарети. Турки виїхали з міста 1923 року, по грецько-турецькій війні, згідно з договором між обидвома державами про обмін населення.

ІРАКЛІЙОН

Дорога з Ретімнону до Ираклійону провадить, переважно, горами, що — як і всюди на Крітському острові — важко приступні, спадисті, неврожайні. Іноді дорога веде такими стрімкими узбіччями, що треба було підмуровувати її. Вершини й узбіччя сірі, долини — зелені.

Ираклійон — найбільше місто Кріту, що має 51 тисячу мешканців. Тут ще й досі збереглися грубі й високі мури старого міста, але теперішнє місто розрослося далеко поза них. Колись це була могутня твердиня, турки, під час затяжної венеційсько-турецької війни, відразу здобули Ханю і Ретімнон, але на мурах Ираклійону ламали собі зуби мало не чвертьстоліття (від 1647 до 1669 року). У боях за місто згинуло 119 тисяч турків і 31 тисяча оборонців.

Турки на Крітському острові не мали спокою, бо населення тут часто бунтувалося і завзято воювало. Гори були твердинею і захистом для повстанців. Це, мабуть, колоністи з найхоробрішого грецького племени дорійців, що осіли на острові в 10-му стол. перед Христом, так вплинули на місцеве населення і зміцнили його хоробрість.

В місті є два музеї. В історичному музеї є досить велика кількість предметів із часів панування Венеції і Туреччини та протитурецьких повстань, але немає, на жаль, ні підписів, ні пояснень до них. Тому глядач, що не обізнаний з історією крітських повстань, мало що скористає. Є в цьому музеї і етнографічна збірка з усіх закутків острова.

Археологічний музей в Ираклійоні не тільки найважливіший на Крітському острові, а й другий, після атенського, в цілій Греції. В ньому є майже ввесь викопаний культурний дорібок Кріту, від неолітичної доби почавши, аж до римської включно. Хто бажає джерельно студіювати мінойську культуру чи її вплив на грецьку, той не може обійтися без двох археологічних музеїв: атенського й ираклійонського. Я оглядав експонати ираклійонського музею кілька разів і за кожним разом навчився багато нового.

З кам'яної доби є тут ліплені горшки, часто особливих форм і прикрас. Тубільці рили на них гострим знаряддям взори, подібні до тих, що їх рисували й малювали в пізніших часах їхні нащадки. Смуги і лінії на них нерівні, але естетичні. У передпалатній, уже металевій добі (3.000-2.2000 роки до Христа), помітна велика різнородність форм посуду, рисунки на ньому виявляють вправу, а часто і мистецький хист. Багато з них мальовані чорною, рудою і білою красками, вони наче попередниці славних ваз із робітні в Камаресі. Також і тодішні печатки виявляють значну технічну справність; на них вириті монограми, розети та різні звірята.

Доба перших і других палат (2.200-1.400 рр. до Хр.) була добою найбільшого розквіту малярства на посуді, фрескового малярства на стінах, різьбарства, архітектури і мистецького ритівництва на печатках. Робітня в Камаресі в ті часи виявляла подиву гідну винахідливість і мистецький хист як у формах посуду, так і малюнках на ньому. Також і інші крітські робітні продукували тоді високовартісний посуд, що його знаходимо тепер

у руїнах і в гробах різних країв середземноморського басейну, включно з Єгіптом, де він був бажаним товаром. В ірaклійонському музеї обидві доби заступлені незвичайно багатими збірками, великі залі повні найкращого посуду, статуй, статуеток, медальйонів, печаток і металевих виробів.

Між експонатами з обидвох діб часто зустрічаємо на посуді і фіґурках особи й предмети культу. Вотивні фіґурки і релігійні символи — напр., бичачі роги, обосічна сокира і богині, — виробляли тоді дуже масово. На посуді красуються також малюнки птахів, рослин і звірят, добре наподоблених, слимаків, гадюк, риб, хижаків-спрутів. Лілея так точно стилізована, як тепершня пластична. З геометричних форм звертають на себе увагу хрест і свастика в різних стилізаціях. У двох палатах знайдено звуглені харчі: фіґи, квасолю і ячмінь. Знайдено також королівську скарбницю з мідяними плитами, вагою по 30 кг. кожна. Все це приміщено також у цьому музеї.

Знахідки з післямінойської доби показують збідніння й обниження мистецького й виробничого рівня. Краски дуже скромні, вилинялі, очевидно тому, що їх якість погіршилася. Вплив нижчої культури з Егейських островів виявився у дуже примітивних фіґурках богині, з піднесеними руками. Звідтіля, або просто зі сходу, прийшла згодом перська мода на прикрашування посуду фантастичними звірами: ґрифами, сфінксами, крилатими левами тощо. Коли рідна культура в упадку, тоді до все більшого значення приходять чужі впливи, хоч би й примітивного рівня.

Заля з домовинами приковує на довго увагу освіченіших глядачів. Домовини ті старанно оздоблені, а що місця для рисунків і малюнків на них багато, то є що оглядати. Там приміщені також уже згадані мною сенсаційні домовини з тризубами.

Окрему залю призначено на залишки фрескового малярства. Це майже самі, щасливо уцілілі, уривки настінних малюнків із палати в Кноссосі та з інших. На одному уривку бачимо постать молодої дами, та такої елеґантної, що археологи прозвали її »парижанкою«. На скрині, яку добули з руїн палати в Айя Тріяді (Свята Трійця), видно незвичайно виразні й цікаві малюнки, напр., процесія чоловіків і жінок, що входить до святині: чоловіки несуть у жертву вівцю і простують до жреця, а жінки, з кошами ярини і овочів, ідуть до жрекині, що молиться перед жертовником.

У двох залях приміщено предмети з грецької клясичної доби (6-4 стол. до Хр.), з гелленістичної (323-146 рр. до Хр.) і римської. Остання доба тривала найдовше, бо від 146 р. перед Хр. до, приблизно, 400 р. по Христі. Є тут цілі й безголові статуї, тулуби і голови, переважно богів і римських імператорів із родинами. Плоскорізьб мало.

Майже все це викопано в Ґортіні, що за римських часів була столицею Кріту. Всі три доби разом тривали понад тисячу років. Якось мало того всього, коли порівняти його з численними і дуже різноманітними останками мінойської культури, дарма що вона давніша, старша на півтора тисячі років.

(Закінчення у черговому числі)

ПОЕЗІЇ

Левко РОМЕН

Садовишневая стихія...

(Зі збірки »Дуб-нелин«, що готується до друку)

Садок вишневий коло хати...
Т. Шевченко

I

Садовишневая стихія...
Воло́шково-блакитний тон...
Соняшника́
поривно-тужна мрія...
Волосожарний сон...

Ті шелести медо-липо́ві,
І смерека́вий гомін гір —
Бринять мені
у почуттях і слові
Як фатум, як докір...

Бож навкруги борня нещадна:
Тортури — й регіт... слава — й кров...
Лише тому
і доля тут відрадна,
Хто серцем захолов.

Мої ж »крицеві« пози вбогі,
Надхнення щире, мов екстаз,
Приглушує —
неначе скарга — стогін,
Що десь прорветься враз...

Та знову я в стихій обладі,
Коли й стискаю п'ястуки,
Хоч почуття —
сполохані — в розладді
І знітились думки.

Та в спектрі теплих рос на віях
Я бачу знов »солодкий світ«,
І вже йому,
як і тому, що в мріях,
Шлю не прокліп — привіт!

II

»Сладок світ . . .«
Гр. Сковорода

Я не клену стихій, Григоріє, —
Мов мед люблю »солодкий світ«,
Та серце ось на ро́згарт хворіє,
Ще й зранився об ґраніт.

Не заполо́нений я Вавилонами,
Що сковують і думку й хіть,
І не схилюсь перед драконами,
Що темрять нам блакить.

Але здригаюся, як спомином
З минулого скресає мить,
І повногучним щасним гомоном
У серці забринить . . .

Бо з ним із тюрем заґратованих
Прорветься й скрегіт з далини,
Той зойк-прокліп братів катованих,
Що нам полошить сни.

Той зойк, прошивши серце лу́нами,
Нам збурхує думки і кров, —
Це пімсту над новими гунами
Освячує любов!

III

Ой, у полі вітер віє,
Жито половіє . . .
Народня пісня

По буйній зелені пашниця половіє, —
Це для майбутности у надрах стигне гарт . . .
Так ти надхнула нас, о рідная стихіе,
Цей наш до волі старт.

Той колір польовий то — колір достигання,
Це полум'яний жар минулих поколінь,
Тих мук народження, розкошів цвітування,
Майбуття гойна тінь.

Колись він золотом для рідної блакиті
Мов блискавка сяйнув, у стягах цвітував,
Тризуб благословив криваві щасні миті,
До бою поривав.

Благословлю ж тебе, нездолана стихіє,
Коли й мені зішлеш на полі слави смерть,
Допити давши там, де волі вітер віє,
Цю чару, повну вщерть!

Богдан БОРА

Голод

Село. Неначе писанка село.
Квітнуть верби, проростa зело,
А по селі блукає дика пустка.
Мов божевільна. З лоба збита хустка.
Імлою очі-ями затягло.

Стоїть, мов немічний, старий жебрак,
Забутий людьми при шляху вітряк,
Безпомічно до неба звівши руки,
На вигоні не граютъ діти в цурки,
Не чути лайки-відгуку собак.

У вись небесну дим не в'ється з хат,
Біля криниць не чутъ пісень дівчат
І парубки не думаютъ про гулі,
Лиш у садах куютъ, куютъ зозулі,
А з клунь забутих сови прокричатъ.

Блукає пустка дика по селі.
Німа. Голодна. Втома на чолі.
У бур'янах лягає спатъ під тином,
Де мати догоря над мертвим сином,
Худа, чорніша чорної землі.

А по вибоях котиться, стриба,
Скрипить-співає реквієм гарба.
Це гробарі везуть шайтанське жниво.
Катів лакеї лічать трупів хтиво,
Криваві очі втіха прошиба.

За цариною в мертвій тишині
Скидають трупів, мов колоди й пні,
І знов гарба накульгує сповільна . . .
Як братський гріб — країна підневільна.
Згоряють свічами воскові дні.

1963

Осінь-праобраз

Ти ходиш знов нечутною ходою
Туди й назад по вулиці моїй.
Зупинишся й погуториш зі мною
Про синій день, про гуси і вирій.

Як син, дивлюсь тобі в ясні зіниці,
В яких погідних років далина,
І рідне щось на павутинній нитці
В душі бринить, як згадка, як луна.

Коли ти ходиш в парку під дубами,
В твої ступаю золоті сліди
І наче сниться даль під небесами
І юнь моя заслухана в сади.

Люблю тебе, бо ти праобраз мами,
Минулих літ і втрачених надій,
Які розвіяв вітер із листками
На непотрібній стежці життевій.

1962

ЧИТАЙТЕ, ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ
І РОЗПОВСЮДЖУЙТЕ
ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

Петро КІЗКО

Було сьогодні . . .

Було сьогодні те, що вчора,
А завтра? — Буде те ж саме!
Людська печаль, тривога, горе,
Таке, що й світ не обійме.
Ну й що ж, мій друже, побратиме,
Як бути нам? Що нам зробить,
Життя щоб квітами густими
Цвіло крізь тисячу століть?
Я не пророк. Пророка ролю
Я грать не можу й не берусь.
Та щоб людську покращать долю,
Сказать ні трохи не боюсь.
Цих слів казання закоротке,
Чи їх ти сприймеш, а чи ні —
Не будь для інших ти жорстоким
І власне »я« не став над »і«.
Коли для себе хочеш квітів,
То й іншим квітів ти бажай.
Тоді ми будем всі зігріті
І буде наш зігрітий край.
Нехай ми всі — одно єдине,
Нехай ми всі — одно чуття,
Одні за одних — в поєдинок
За власне квітнуче буття!
Нехай ніхто із нас не зрадить
Своєї рідної сім'ї.
І не шука в чужих розради
У тих, де глухнуть солов'ї.
У тих, котрим наше слово,
Наш спів — мов дикий рев громів.
Боротись вміймо, як чудово,
Шевченко наш боротись вмів!
За всіх, хто серцем був пречистий,
За всіх, хто рідний край любив.
Хто совістю палав огнисто,
Життя за брата не щадив.
Було сьогодні те, що вчора,
А завтра? — Буде те ж саме!
Та наша грізна непокора
Хай світ до сонця підійме!

7. 7. 1963.

Андрій ЛЕГІТ

Січовик

Устав із могили січовик,
Огонь янтарний викресав кресалом,
Роздмухав люльку: »Чи ж усе пропало?! —
В його груді озвався серця крик. —

Ординці, лях, царі і большевик,
Віддавна — за навалою навала,
Земля в огні і крові рокотала . . .
І знов — ясир, і знов — чужинця штик.
. . . Пощо на меч міняли люди рала?«

В ту мить над полем пісня залунала
Про козаченька, шаблю й чорний шлик,
Десь гучно гримнув постріл самопала . . .

І радо усміхнувся січовик,
Додавши: »Ні, ще не все пропало!«

Я хочу

Залита сріблом даль неозорима,
Уроча тиша низу й висоти . . .
Отак іти путею пілігрима,
Святу любов до Києва нести.

Я хочу чути хвиль Дніпра зідхання
І пил чужий обмити у воді,
Поклін оддать Софії древнім баням,
Щоб дзвін Мазепи в серці загудів.

Як вірний син, легким покірним кроком
Пройти всю землю рідну вздовж і вшир,
Щоб знов душі моїй вернути спокій,
Вернути мир.

Наталія САВЧЕНКО

СВАТИ НА ДВОРІ КНЯЗЯ ЯРОСЛАВА МУДРОГО

(Продовження, 3)

ДВОБІЙ

Минуло кілька тижнів і вартові з веж Києва запримітили на обрії стовп диму, а подекуди й вогонь, — це була пересторога з півдня. В городі постала тривога: всі зрозуміли, що наступають печеніги. В Києві та в сусідніх селищах ударили на тривогу церковні дзвони. Ніхто не знав, чи печеніги зрозуміли, що їхні розвідники пропали, чи самі вирішили не чекати їх, але видно було, що наступ готувався загрозливий.

Закипіла підготовча робота. Смерди[1] виганяли худобу в глиб лісів, закопували вартісніші речі, тікали на гору, під охорону твердині Києва. На Подолі також постала метушня, припинилася торгівля, купці поховали у сховки свої товари, а самі зі своїми скарбами поспішали й собі на гору. Те саме зробили й дооколишні княжі ремісники: кравці, шевці, лимарі, ткачі, ковалі, золотарі, склярі, токарі та інші.

Кметі[2] чистили зброю, княжа челядь складала й переносила княжі скарби в підземелля, у спеціяльну схованку в підземному ході, що тягнувся з-під церкви Богородиці аж до Почайни[3].

Заморські королі та королевичі раділи, що зможуть тепер показати свою хоробрість і віддячитися князеві Ярославові Мудрому за гостинність. Особливо хвилювався Гаральд, він увесь палав бажанням якнайшвидше кинутися у бій за князя Ярослава і прекрасну князівну Лисавету.

»Всі князівни хороші!« — говорили між собою королевичі, »але одна найкраща!« — додавав Гаральд.

Аж ось одного дня вартові донесли, що на обрії зауважено куряву, а це означало, що йде орда. Останні приготування вже закінчені. Казани, наповнені водою і смолою, підвішені над огнем. Коло них купи обточеного, як кулі, каміння — це для метання з праці. Купи дров і трісок, а варта готова на перший наказ запалити вогонь чи почати метати з праці.

Князь з синами, королевичами та воєводами уклали плян бою. Всім мав керувати сам князь, а його помічником був досвідчений вояк і керівник — Вишата.

---

1) Вільні селяни.
2) Вояки.
3) Пристань на Подолі, на Дніпрі.

В палатах князя також метушня. Князь наказав своїй сім'ї та всьому прибічному жіноцтву зійти в підземелля, як тільки почнеться бій, але Лисавета не хотіла погодитися:

— Це ж так цікаво дивитися, як буде бій. А ще краще, коли б і мені дозволено брати в ньому участь!

— Схаменися! — сердилася княгиня-мати. — Навіщо тобі йти в бій? Хіба в нас війська мало?

— Матінко, ви ж самі оповідали мені, що у вашому краю були хоробрі войовниці Валькірії!

— Та ж то мітологічні істоти! — сміялася мати. — В моєму краю жіноцтво в бій не йде, на це є лицарство.

Сестри також сміялися з Лисавети:

— Ну, який з тебе лицар? Сміх один! Тебе б той печеніг скрутив в один раз! — дратувала її Марія.

Але Лисавета не поступалася, не хотіла сходити в підземелля, хіба б ворог вломився в город.

Князь із своєю радою обговорював останні подробиці бою.

— Треба мати на увазі, що печеніги, за старою звичкою, можуть замість загального бою запропонувати двобій. Хто ж виступить із нашого боку? — запитав князь.

— Я! — вигукнув Гаральд.

— А чи сильний ти у такій боротьбі? — сумнівався князь.

— Так, я сильний і рукопаш доводилося боротися. Хто хоче поборотися зі мною?

Озвався Вишата:

— Треба покликати Сновида. Він, кажуть, може вхопити вола за роги і спинити його, як той розлютиться.

Покликали Сновида. Обидва борці, Гаральд і Сновид, вийшли на широке подвір'я княжої палати. Сновид, високий і дебелий, зігнувшись трохи, швидко побіг на Гаральда і здавалося, що ось-ось ударить його. Вже й замахнувся, але Гаральд блискавично відскочив, а потім з усього розмаху вдарив Сновида в груди. Сновид упав, Гаральд, як блискавка, вже сидів на ньому верхи і, не бажаючи пошкодити йому, ухопив його за руку вище ліктя і викручував.

— Годі, годі! — закричали всі навколо.

Князь вирішив:

— Можеш, лицарю, виступати проти печеніга, якщо буде треба.

Задоволений Гаральд звільнив Сновида, що стогнав від болю в суглобах і розтирав свої м'язи.

Минуло кілька годин у напруженому чеканні. Раптом почулися безперервні звуки рогу — це вартові подавали знак, що ворог наближається. Згодом почувся, спочатку далеко, а потім все ближче, страшний галас, крики, виття: це печеніги намагалися залякати киян. Князь, воєводи, тисяцькі та король Оляф з королевичами під'їхали до валів. Уже все було готове до оборони

і всі на своїх місцях. Метальщики наготовили свої пращі й чекали наказу: могли кидати дуже далеко. Смола і вода в казанах кипіли... Відра з довгими держалнами вже напоготові...

Дикий галас наближався все ближче й ближче. Вже можна було розпізнати, що наближається печенізька кіннота. Печеніги були зодягнені у ватяні жупани, на головах мали гострокінчасті залізні шапки, а в руках — круглі щити. Орда зупинилася кілька гонів перед валами. Наперед висунувся відділ у кілька сот вояків, а решта орди розсипалася навколо го́роду.

Передовий відділ печенігів наближався до брами, а потім зупинився. Один із печенігів, видно, знатний вояк, бо був одягнений багатше, виступив наперед і почав гукати:

— Князю! Мій брат, великий каган печенізький, нежонатий, а в тебе є доньки. Віддай старшу, Анну, за жінку нашому каганові, а ми, печеніги, будемо навіки вам, русичам, друзі. Будемо помагати тобі боронитися від усіх ворогів, а ти нам. Згода?

У відповідь з боку русичів розлягся регіт, свист, гоготіння, вигуки:

— От, чого захотіла косоока печенізька нечистая пика! Охохо-хо!

Печеніги скипіли від образи і гніву, на русичів посипались страшні лайки й погрози. Але старший спинив їх і заговорив:

— А коли так, то буде бій. Але щоб не проливати багато крови, то, по старому звичаю, хай вирішить двобій. Чи згода? Ось наш воїн! — і вказав на здоровенного печеніга. — Вишліть вашого, нехай поборються. Переможе ваш — відступимо і не будемо нападати на вас, а якщо переможе наш, тоді...

— Згода! — гукнули русичі, урвавши мову печеніга.

Князь зарядив:

— Нехай Гаральд побореться, а там, що Бог дасть.

Відчинилася брама і назустріч велетневі-печенігові виїхав на коні Гаральд Сміливий, в залізній кольчузі, гребенястому шоломі, на якому маяли червоні струсеві пера. Струнко сидів молодий витязь на гарному вороному коні, вкритому оксамитною, а поверх неї залізною попонами.

— Як битися? На конях чи на землі? — запитав він.

— Е, злізай з коня, лялько цяцькована! Чи не було у вас кращого, що випустили оце курча? — реготав велетень-печеніг.

— Забули ви Усмошевця!? — кричали у відповідь русичі.

А печеніг продовжував:

— На коні, то не штука, а ти пішо поборися зі мною!

— Добре! — погодився Гаральд, що вже навчився від Мирослава печенізької мови.

Гаральд зліз з коня і передав його своєму пажеві. Зняв і кольчугу й шолом. Один русич і один печеніг розмірили місце між борцями і кожен із них зайняв своє.

Мов орли, що під небесами б'ються, пера скубуть — зударилися могутні борці у смертельному бою. Один — велетень, багадур печенізький, а другий — славний на ввесь світ норвезький королевич Гаральд Сміливий. Обхопив велетень руками королевича, щоб піднести його та вдарити об тверду сиру землю. Та не дався звинний лицар, що знав усі воєнні штуки, вислизнув йому з рук. Довго тривала страшна боротьба, печеніги раді: могутній їхній борець! А з валів го́роду князь Ярослав і король Оляф з тривогою позирали — боялися за нерівний бій.

Гаральд, мов вуж, звивався, блискавично відскакував від могутнього, але неповоротного печеніга, а потім так же швидко нападав на нього не з того боку, де той чекав. Ось ударив він велетня у підборіддя. На мить той охляв, а Гаральд напав на нього вже ззаду: ногами обплів ноги велетня, а руками викручує йому руки. Захропів велетень, хоче кинути Гаральда на землю, задки впасти. Та Гаральд зрозумів замір печеніга, не дається: пхає ворога наперед, хоче зверху бути. І пощастило йому: мов Давид Голіята, кинув печеніга на землю, блискавично витягнув меч і голова печеніга покотилася...

Перехрестився князь, за ним і король Оляф дякує Богові за поміч його братові. Радісно закричало руське військо, славило лицаря, а переможець натягнув на себе лицарську зброю, скочив на коня і вертався до го́роду.

Печеніги верещали, вили, мов вовки. І бачить князь: не відступають вони, як було умовлено, починають стріли пускати на королевича, але той уже в го́роді, в безпеці.

— Віроломство! — закричали русичі. — Прирекли, що двобій вирішить, а тепер стріли метають!

В той час, як бились борці, князівна Лисавета визирала у вікно з своєї світлиці й очей з них не спускала. Благала Матір Божу за лицаря коханого... Аж ось бачить — лицар її переможцем вийшов із бою смертельного і вертається до го́роду. Впала навколішки перед образом Пречистої, земним поклоном дякує Їй, сльозами від радости заливається...

СІЧА

Не хмари чорні насуваються, то орда дика, хижа, облягла город святий. Не лисиці гавкають, не вовки виють, то орда галасом, криками страшними намагається налякати хоробрих русичів. Вона хоче храми святі руйнувати, обдирати, золото, дороге каміння забирати, русичів рубати, а молодих у ясир забрати та в неволю тяжку продати. Не одна молодиця заплаче, що не вернеться вже з поля бою її сокіл ясний, дружинонька вірний! Не одна дитина заплаче, що сиріткою беззахисною залишиться...

Орда суне, суне... суне, мов саранча.

На великій площі перед церквою Пресвятої Богородиці митрополит Іларіон молебень править, з ним багато священиків, дияконів, півчих, сестриць і братчиків церковних. Мають на вітрі корогви... Славне військо руське з князем на чолі стоїть навколішках... З ними і сини князя Ярослава, дружина й дочки, а поруч — заморські королі та принци, що допомогу свою князеві прирекли, навколішках моляться. Люд київський усіяв усю площу. Господь із неба благословить усіх сонечком ясним, сипле проміння золоте на їх голови. Митрополит простягає руки до неба, Господа Всевишнього, Милосердного, благає за руську землю, за віру православну, за люд хрещений:

»Господи Всемилостивий, Владико Всемогутній! Пошли перемогу боголюбивому князеві, воям його, народові Твоєму руському! Нечестиве кодло невірних знищ, розсій їх, щоб зникли вони навіки з лиця землі, щоб ні одного з них не залишилось... «

З усіх київських церков дзвони чути: там також молитовні благання Господеві Милосердному приносять за перемогу князеві, за спасіння люду хрещеного від ворога нечестивого.

Благословить митрополит князя і військо його, першим цілує святий хрест князь, за ним княгиня, діти, королі чужоземні, королевичі й принци, вої княжі, народ вірний. Не в одної жінки сльози на очах... Лицарство прощається зі сім'ями своїми, княгиня хрестить свого ладу, доньки сльозами заливаються за батька свого, братів коханих та, може, за когось із лицарів...

А орда вже наступає, мчить вперед... Крики, галас... Вискакують найголосніші печеніги-крикуни, зачіпники, й вигукують:

— Ей ви, щурі в клітці, тхорі безсилі, боягузи! Поховалися за вали, боїтеся виступити проти хороброго війська печенізького! Ми вас, як курчат, переловимо!

У відповідь хмари стрілів сипнули на печенігів. Брама відчиняється і дружина руська, на чолі з князем, що в супроводі гостей заморських, виступає на Рожне велике поле. Руська кінnота легка, швидка, звинна. Шоломи гострокінчасті, щити-трикутники на сонці сріблом відливають. Біля князя хоругжі — стяги на вітрі мають. Бунчужний дружинник високо підніс державний знак — тризуб.

А з гóроду далі несеться гомін дзвонів, там у церквах люд хрещений молиться за перемогу князя над ворогом, за князя, дружину його, за всіх воїв.

Зударилися дві сили, почалася кривава січа. Блискають мечі обосічні русичів, шаблі криві печенігів. Летять стріли калені на супротивника, бряжчить зброя. Метальники камінними кулями з-поза валів у ворога стріляють...

Стогне земля під тягарем війська, дерева хиляться від жаху... Хиже вороння налітає, кряче, здобич зачуваючи...

І точиться січа не годину, не дві і не три ... Вже сонце ховається за ліси, а кривавий бій не вщухає. Ось гурт добірних печенізьких велетнів пробивається до князя Ярослава, але миттю королі Оляф і Едмунд, а за ними й королевичі, як яструби, налітають на ворогів, рубають їх. Королевич Гаральд Сміливий не відступає від князя, все при його боці — пильнує, ворожі наскоки відбиває. Та й князь сам могутньо б'ється і вже не один десяток ворожих голів полетів від його меча.

Ще один очайдушний відділ печенігів прориває́ться і летить до самого го́роду. Ось уже близько валів та тут печенігів стрілами засипають, кип'яча смола й вода поливають ворожі голови. Пропав очайдушний печенізький відділ, впень його знищено.

Падають ворожі лави, але замість них наступають нові: сила бо орди тієї незліченна, численна. Не минає смерть і русичів, вже втома починає огортати їх. Тоді затрубили в роги призивні, на допомогу кличуть. У сусідніх лісах ще сховані княжичі з дружинами своїми: Всеволод Переяславський з правого, а Святослав Чернігівський з лівого боків. А там ззаду ще чекають своєї черги Ігор Волинський і Вячеслав Смоленський. Вони прибули пізніше.

Взяли русичі орду з трьох боків. Не витримали печеніги й кинулись тікати, але шлях їм загородили й замкнули князі зі своїми дружинниками. Нещадно кришили ворога, лише невеличка частина печенігів прорвалася і подалася на захід, а там їх перестрів Ростислав Галицький і майже всіх знищив. Недобитки печенігів розпорошилися в Угорщині. Так руська земля звільнилася назавжди від страшного ворога.

Звитяжно вертався в город князь Ярослав з своїми синами, королями і принцами заморськими, з дружиною своєю хороброю. Зустрів їх митрополит з процесією, ввесь київський люд радісно вітав переможців. Наперед — княгиня з дочками, всі радістю сяють.

Відслужили молебень у подяку Господеві та Матері Божій за перемогу. Князь зарядив великий пир, скликано все, що жило. Столи і в гридниці, і надворі розставлено. Вин заморських, медів своїх солодких не жалувано — бочками стояли на подвір'ї. А скільки страв різних!

Пісельники вже й вірші складали та співали на честь князя Ярослава Мудрого і королевича Гаральда Сміливого. Скоморохи печенігів перекривляли, гостей смішили. Очі князівен Лисавети і Марії променіли, вернулися ж бо їх лицарі любі живі й здорові. Анна і Настася й собі чогось радісно усміхалися.

Наприкінці пиру князь Ярослав устав і промовив:

— Честь королевичеві Гаральдові Сміливому! Лицареві славному, він бо першим виступив у двобій за нас усіх!

З усіх боків, в гридниці й надворі, залунали дружно вигуки: »Слава, слава, слава!«

— Іменую тебе, лицарю, воєводою київським! — продовжував князь. — А може, ти хочеш покинути нас?

— Ні, королю великий, я рад послужити тобі й твоїй землі прекрасній, яку я полюбив, як свою рідну! — відповів Гаральд і палким зором метнув на князівну Лисавету, а вона аж почервоніла.

— Дякую, я дуже радий, що залишаєшся з нами, — закінчив князь.

Скінчився пир, усі розійшлися, а Гаральд вийшов у садок свою радість переживати, що може на довший час залишитися на землі руській і любуватися князівною Лисаветою . . .

*

Поховали вбитих. Виросли високі могили і над убитими печенігами. Русичів поховала кожна сім'я свого, по впавших відправили панахиду.

Князь зібрав раду бояр і сказав:

— Хочу церкву збудувати на славу Божу, в подяку за подолання печенігів, на пам'ятку нащадкам. Та збудуємо церкву таку, як у Візантії Свята Софія. Закличемо архітектів і майстрів із Візантії.

— Це добре діло! — озвався воєвода. — Будеш, князю, рівний із візантійським цісарем, а може й більшим володарем. Держава твоя велика!

— А що багатша, то напевно! — додав воєвода Станимир.

— Авжеж! Певно, що й багатша й могутніша! — підтримали бояри.

Князь усміхнувся у вуса і гладив бороду.

Вислали послів до візантійського цісаря і з Візантії приїхали найкращі архітекти, різні майстрі: малярі, золотарі, мозаїсти. Іншу роботу виконували свої майстрі, що пильно приглядалися і до мистецької роботи греків і собі вчилися в них.

Кілька років будувалася церква — виростала величава, на ввесь світ славна, Свята Софія — Премудрість Божа. Оздоблена чудовими іконами, гарним іконостасом, досконалими мозаїками. Не жалував князь коштів на прикраси свого храму, вінці та ризи святих ікон прикрашував самоцвітами, дорогим камінням, а бані казав крити золотом.

Коли святиня була вже готова, всі аж ахнули: »Рівної їй не було й не буде ніде!« — гордо хвалилися кияни.

Княгині й князівнам особливо подобався запрестольний образ Матері Божої, з піднесеними вгору руками, що ніби благословила храм і молільників у ньому.

Коло храму князь побудував і нові палати, коридором з'єднав їх із храмом. Здійснив також своє давнє бажання: обвів Київ навколо високим частоколом, дубовим міцним кіллям. На місці славетного переможного бою побудував браму, по боках її —

хати для варти, а зверху — церкву Благовіщення, бані якої покрив золотом. Тож і назвали ту браму »Золотими воротами«. Радів князь, що пощастило йому здійснити все те, що хотів.

СВАТАННЯ

Невдовзі по пам'ятному бою з печенігами, княгиня закликала до себе Лисавету:

— Дочко, — промовила, — я довідалася, що ти переступила мій наказ і дозволила собі зачасто бачитися з королевичем Гаральдом. Я дуже невдоволена цим!

Лисавета від несподіванки зблідла:

— Я нічого злого не дозволила ні йому, ні собі...

— Вже одне те, — перебила їй мати, — що ти з ним часто бачишся наодинці, зле й недостойне князівни.

— Матінко! — схвильовано сказала Лисавета, — це ж було раз!

— Цього досить! — суворо зауважила мати. — Та ще й сарну взяли за посередницю. Як так буде далі, то поїдеш у Новгород, до брата.

Лисавета вибухла плачем, кинулась перед матір'ю на коліна і сховала голову в її сукні. Вона тряслася від плачу. Княгиня зм'якла:

— Ну, годі! — вже ласкавіше озвалася і погладила доньку по голові.

Лисавета піднесла голову й молитовно склала руки:

— Матінко, я кохаю його, — прошепотіла.

— От цього я й боялася! — відповіла мати. — Не забувай, що ти князівна, дочка наймогутнішого з володарів, а він що? Королевич без корони, бідний вигнанець із рідного краю, воєвода з милости твого батька! Ти ж можеш вийти заміж за когось із пануючих королів, з твоєю красою кожен із них залюбки назве тебе своєю дружиною, а до того матиме честь поріднитися з могутнім володарем. Бачиш, як всі вони запобігають ласки і величають королем твого отця.

Лисавета, все ще на колінах, вислухавши матір, знову схилила голову, здригалася від стримуваного ридання. А княгиня продовжувала:

— Що ж робити! Ми, дочки володарів, не вільні у виборі мужа. З нашими почуттями не рахуються, а роблять так, як велить добро держави. От хоч би я: до шлюбу навіть не бачила твого отця, мій батько сам вирішив, хто має бути моїм чоловіком, і я мусіла слухатися.

Лисавета піднесла голову:

— Але матінко, ти ж кохаєш батенька!?

— Так, — відповіла княгиня, — я покохала його, як одружилася з ним, і кохаю його тепер. Це щастя, що твій отець гарний і добрий, а могло бути інакше.

— Матінко, і Гаральд може стати королем, він же брат короля Оляфа і наслідник його.

— Прямий наслідник короля Оляфа — це його син, Маґнус, тож невідомо, чи брат дочекається корони. А от є ще королі пануючі, наприклад, французький король, він удівець і не старий ще. Може посватає тебе і будеш королевою Франції, вона стає все сильніша. Король же французький дуже хоче зблизитися з нашим князем.

Лисавета знову вибухла плачем і з одчаєм вигукнула:

— Я краще втоплюся або піду в манастир! — Але схаменулася і додала: Нехай Анна йде заміж, вона старша.

— А як Гаральд не стане королем, то що робитимеш?

— Піду в манастир, як тітка Предслава.

— Ну, тітка з іншої причини пішла, але годі, заспокійся, може Господь дасть, усе буде добре. Та на побачення наодинці з Гаральдом не дозволяю, маєш з ним поводитися однаково, як з усіма іншими.

Княгиня поцілувала доньку в чоло. Лисавета встала, зітхнула і, спустивши голову, тихо вийшла. Коли вернулася у свою світлицю, сестри обступили її:

— Ну що? Що матінка казала тобі? — посипалися питання.

Але Лисавета нічого не відповіла, мовчки впала на своє ліжко і сховала лице в подушку. Сестри пішли в другу світлицю й пошепки розмовляли, робили здогади:

— Хіба не бачите, яка вона заплакана, — казала Настася, — аж очі запухли.

— Я знаю, це все винна ота донощиця Нимидора. Певно, наговорила щось, — додала Марія.

— А ти сама уважай та менше задивляйся на Едвіна, бо це також безбатченко, — засміялася Настася.

Одного дня до світлиці князівен увійшов отрок і сповістив: »Приїхав княжевич Всеволод . . .«

Князівни не дали йому договорити: »Клич його сюди!« Всі любили привітного Всеволода, що був і улюбленцем князя.

— Не можна, — продовжував отрок, — там приїхали якісь два чужі бояри. Там і Вишата, воєвода Гаральд. Покликали і королевича Андрія.

Князівни насторожилися: »Що це означає?«

У князя була нарада. Коли королевич Андрій увійшов із Гаральдом у гридницю, два чужі бояри встали, підійшли до нього і низько вклонилися:

— Вітай нам, наш королю! Народ хоче тебе і кличе вернутися на отчий престол. Хоч є ще й ворохобники, що покликали собі на допомогу печенізьких недобитків і бунтують, але великий князь руський обіцяє нам допомогу.

Королевич Андрій відклонився:

— Дякую моєму вірному народові! — Потім звернувся до князя Ярослава, вклонився йому й промовив: Дякую тобі, великий князю, мій опікуне, що в лихий час дав мені захист у себе та готовий ще й допомогти мені повернути батьківський престол. Вірю, що будемо добрими сусідами.

— Радий буду бачити тебе на королівському столі твоїх батьків, даю тобі в допомогу тисячу комонних воїв і піших стільки ж. Чи досить? — запитав князь.

— Думаю, що досить, — відповів королевич. Це підтвердили й бояри.

Князь вирішив, що руське військо поведе в Угорщину Всеволод і воєвода Гаральд.

Гарячково почалося готування до походу. Королевичі Едвард, Едвін і Маґнус зголосилися також іти з Андрієм, йому на допомогу.

За два дні князь, княгиня і князівни виряджали військо в похід, прощалися з князем Всеволодом і заморськими гостями. Всі були сумні: княгиня тривожилася за сина, Настася — за Андрія, Лисавета — за Гаральда, а Марія за Едвіна, — вони ж їхали на війну.

Минуло два місяці неспокійного очікування. Всі посумніли, князівни, після науки, звичайно сиділи за роботою, гафтуючи для церков, а Анна читала їм вголос оповідання із збірника »Пчела«. Вікна світлиці виходили одною стороною на площу перед палати і князівни часто визирали туди, то одна, то друга. Одного разу почули вони кінський тупіт і всі кинулися до вікон. Через площу до палат мчав верхівець на замиленому коні. Цікаві були князівни знати, хто він, чого й звідки приїхав. Першою озвалася Марія:

— Це чужинець, подивіться на його жупан!

— Угрин! — скрикнула Настася.

Анна звернулася до Горислави, що сиділа тут же за роботою, готова на кожний наказ князівен:

— Піди і розвідай, хто, чого та звідкіль приїхав?

Горислава швидко зникла, а князівни губилися у здогадах:

— Може, не дай Боже, вбито кого з наших? — затривожилася Лисавета.

— Та чого зараз такі сумні думки, — заперечила Ганна.

Тим часом вернулася задихана Горислава:

— З Угорщини посланець до князя з пильним листом . . .

— Я ж казала, що це угрин, але що в тому листі? — нетерпеливилася Настася.

— Щось дуже ти цікавишся угринами, — прищуливши око до Настасі, сказала Марія.

А Гориславa продовжувала:

— Каже посланець, що наші побили тих ворохобників і Андрій став королем.

— А ніхто з наших не вбитий? — з острахом випитувала Лисавета.

— Каже, що князь Всеволод і всі королевичі живі й здорові. Серед дружинників є і вбиті, бо бій був сильний, тяжкий. Там тим бунтівникам і печеніги допомагали, і де вони взялися у лиха, наші ж їх, здавалося, вибили до ноги. А король Андрій женитися хоче, потім буде коронуватися...

Настася зблідла.

— Князь казав мені покликати до нього тебе, Настасю. Ох, була б і забула, затуркали ви мене.

Коли Настася увійшла до гридниці батька, то він саме щось диктував писареві, а той писав. Настася підійшла до батька і поцілувала його в руку.

— Ви мене кликали, батеньку?

Князь поцілував доньку в голову й промовив:

— Так! Король угорський, Андрій, просить дати тебе йому за жінку. Ось і відповідь пишемо. Сподіваюся, що ти не противишся?

— Ні, отче, я згоджуюся, — відповіла, зарум'янившися Настася.

Посланець із відповіддю поспішав до Будапешту, столиці Угорщини, де його нетерпеливо очікував король Андрій.

— Може і відмовить, — сумнівався він.

— Що ти! Та король Ярослав так добре ставиться до тебе, допоміг тобі, військо дав, — упевняв його Едвард.

А тим часом у Києві гарячково готувалися до весілля: ткачі ткали найтонші льняні полотна, з Подолу купці роєм, по черзі, викладали свої товари перед княгинею. А вона, сидячи на вигідному фотелі, оглядала все те й часом, то одне, то друге, веліла відкласти для неї. У греків купувала дорогі злотоглави, паволоки, золоті персні, намиста, наручники тощо — все з дорогими камінцями, емальями. Перси розгортали чудові квітчасті килими, великі, взористі. Араби — тонесенькі серпанкові матерії. З далекого Китаю навезли різного посуду, порцелянового, чудового. Цікаві князівни обступали купців: готувалося ж віно для майбутньої королеви угорської, князівни Анастасії.

У дівочій світлиці зранку до вечера гафтували, шили весільні шати, вишивали обруси й рушники. Шевці вистукували у своїх майстернях і з-під їх рук виходили чудові золоті, срібні й червоні черевички для молодої і її сестер. Всім була робота.

В гарячковій праці пролетів місяць. Готували убори й для самої княгині, майструвалися скрині ковані, мальовані — на віно князівні. Донька могутнього князя руського мусіла з'явитися до нової батьківщини, до своєї майбутньої свекрухи, до угорського королівського двору, з усією пишнотою, як належиться її становищу.

У броварнях варили пиво, меди солодкі, п'янкі, по бочках розливали, вина заморські з бочок до пляшок наливали, та й не перелічиш усього.

У світлицях князівен, як у вулику, подруги щодня відвідують князівну й балачкам немає кінця. Дехто з них бачив королевича Андрія, судженого Настасі, а інші — ні, та все питали, чи гарний. — »Ой і гарний!« — озивалися ті, що бачили. »Як орел! Очі чорні, мов ніч, погляд гарячий, чорні кучері до плечей, брови соболині, уста горді та червоні, мов калина«.

— Ой і щаслива ти, Настасю! — заздрили подружки. І так балачкам немає кінця. А Настася, як лебідка, похожає, заслухається в ті похвали, аж серденько заб'ється.

— А чи не сумуватимеш за батеньком та матінкою у чужому краю? Як виїдеш, то певно вже ніколи й не побачитеся? — питали її з співчуттям.

На ніжне личко Настасі хмарка набігає і на карих очах сльози виступають. За неї відповідає весела Марія:

— Та не журіть сестричку! — й лагідно обіймає посумнілу Настасю. — Це ж не так то й далеко, можна буде й відвідати колись. Та й вона з своїм соколом прилетить до нас, — зазирає в очі й цілує улюблену сестричку. А решта сестер і подружок хором підхоплюють: »Авжеж, авжеж! Це не за горами!«

Настася повеселішала, а сестри за нею, бо й вони були посумніли. Тільки Анна залишилася поважна й ніби трохи задумана.

А з дівочої неслися співи, — це вишивальниці, гаптувальниці звеличували молоду князівну:

»Молоденька наша князівна молодесенька,
А яка ж вона в нас та гарнесенька:
В неї личко, як малина, а усточка, як калина.
З рідного гніздечка вона вилітає,
Бо своє кубельце звиває.
То не сокіл у синім небі летить-шугає,
То король молоденький спішить, приїжджає.
Князівна Настуся по світлиці похожає,
Вірного дружину свого здалека виглядає.
Ой приїде короленко, приїде,
Забере нашу князівну та й від'їде.
Отець, мати, — князі, молодих благословляють
У далекую доріженьку виряжають.
За білую ручку короленко князівну, дружину вірную бере,
В золоті свої палати веде.
Як голуб коло голубки похожає,
Та такі слова до неї промовляє:
Будемо тут у любові проживати,
Довгії літа над уграми панувати.
А ми нашу князівну вітаємо,
Довгі літа в щасті-добрі жити бажаємо.

Так ішли дні за днями, а в князівни гості не переводяться. Настася часом задумується і тінь суму налягає на її рум'яне личко: »Ой, далеко ж я заїду, далеко«, — шепотіла сама до себе. Душа двоїлася: кохала свого судженого, але сумно було розлучатися з батеньком та матінкою, з сестрицями та братами. Кінчаються її безжурні дівочі літа. Як воно там, у тій Угорщині? Чи добра буде до неї свекруха? І серце інколи завмирало. Ділилася своєю тривогою із сестрами і весела Марія розважала її:

— Не бійся, сестричко! Ти ж знаєш, що там близько тітка Доброніга, королева польська. Будете сусідами. Поїдете з Андрієм колись до неї, і вона може приїхати до вас. А згодом хтось із нас до вас вибереться. Це ж не так, як наша матінка: заїхала сюди з далекої варязької землі, то й мови немає, щоб могла відвідати рідню.

Анна інакше толкувала:

— Сестро! — казала вона, — ти будеш королевою, матимеш багато обов'язків. Старайся бути доброю помічницею для свого лада. Може, він часом у гніві буде до когось несправедливий, згладь цю помилку, піддай йому добру думку.

Настася підносила на неї здивовані очі:

— Ой і мудра ж ти яка! — Не мені, а тобі треба бути королевою.

— Може й вона буде, — підхоплювала зо сміхом Лисавета. — Є ж ще королі: ось у Франції, я чула, король удівець. Кажуть, що й німецький цісар нежонатий...

Не встигла Лисавета закінчити, як почулися звуки рогу. Всі завмерли, лічили: тру! тру! тру!

— Тричі! — скрикнула Марія, — це хтось їде! — і скочила до вікна. Вдолині вже був рух, там швидко ходили, стукали двері. Пролунала голосна команда князя:

— Вишато, приготуй шереги дружинників, шпалерами від брами, та й музики щоб були, сурмачі!

Князівни не відступали від вікон. У світлицю швидко ввійшли Гориславa і Настасина світлична дівчина, Богумила. Вони несли одяг для князівни.

— Що таке? — схвильовано спитала Настася.

— Король Андрій їде! — відповіли обидві, захекавшись від поспіху. — Княгиня наказала одягти тебе гарно, князівно Настасю.

Від вікон прибігли сестри:

— Ой! Там далеко ще, але вже видно як щось блищить, сяє... Багато їздців наближається! — навперебій оповідали Марія і Лисавета. Анна ж залишилася у вікні, якась задумана, дивилася крізь вікно в далечину.

Дівчата одягали Настасю. Ось вона вже в шовковій далматиці, що в подолі розшита широкою каймою блакитним шовком, золотом та сріблом. Стягнули тонкий дівочий стан шитим широким

поясом. На шию одягли блакитне бізюрове намисто, а на голову — золоту корону, блакитною емаллю прикрашену — взористо. Від корони довгі підвіски спадали, також із бірюзи, такі ж і ковтки в уха просунули. Довгі коси перевили золотим ланцюжком і вони звисали нижче пояса. Залишилося тільки накинути керею з золотої дорогої парчі. Марія аж руками сплеснула:

— Яка ж ти, Настуню, хороша! Але навіщо ви її так прибрали? Адже король приїде змучений і, певно, сьогодні відпочиватиме у своїй світлиці. Побачимо його хіба завтра!

— Е, ні! — заперечили Горислава і Богумила. — Нам сказано, що король відпочине в сусідньому городі та просить нашого князя прийняти його сьогодні. А тепер одягайтеся і ви! — звернулася Горислава до сестер-князівен.

Поки сестри одягалися, Настася визирала у вікно, що виходило на широке подвір'я. Побачила, що від брами, яка вела з Боричевого взводу до княжих палат, двома рядами виструнчились у святковому одязі озброєні дружинники. Побіч них сурмачі, музики з бубонами. Коло брами — посадник київський та воєвода Вишата з хлібом і сіллю на золотій таці. А король Андрій із почетом своїм вже спинається на гору. Настася бачила виразно, що наперед їхав її коханий Андрій, тепер король. Золота родова корона Арпадів блищала золотом, сяяла дорогими каміннями на його пишному, хвилястому волоссі. Червона оксамитна керея з опліччям, що також сяяла, переливалося самоцвітами, перлами... В цьому королівському одязі Андрій видався Настасі ніби чужим: виглядав велично, справді по-королівськи. Поруч нього їхав хорунжий з угорським стягом, а слідом за королем — лицарство в блиску лицарського одягу і зброї... Що ближче над'їздила валка, то Настася виразніше могла розпізнати розкішний золочений берлин, що його везли три пари чудових білих коней. Кінська збруя також вилискувала сріблом, коні були вкриті білими дорогими попонами, на їх головах коливались китиці струсевих пер.

Сестри кінчали вбирати свій одяг.

— Ну, що там? — нетерпеливилася Марія. — Не бійсь, очей не можеш одірвати від свого Андрія?

Настася тихо відійшла від вікна. Була приголомшена: »Вже зараз будуть тут«, — промовила поважно. Анна подивилася на неї здивовано: »Чого так споважніла?«, — подумала.

Раптом знадвору почулися сурми, бив бубон і доносилися привітальні крики. Князівни знову кинулися до вікна.

— Господи! — крикнула Марія. — Там повний двір людей!

Широко відчинилася брама і в ній показався король Андрій. Йому назустріч виступили князь Із'яслав Ярославович, що приїхав на шлюб сестри з далекого Новгорода, посадник київський, тисяцькі, воєводи, бояри. Посадник низько кланявся. Король

Андрій зліз із коня, підійшов до князя Із'яслава, поцілувався з ним, а потім уклонився іншим.

Князь із княгинею вже були у гридниці для прийнять. По обидвох боках престола стояли його сини, що також прибули зі своїх волостей.

До гридниці увійшов молодий король Андрій із своїм почетом, королем Оляфом, королевичами Едвардом, Едвіном і Маґнусом. Він низько вклонився перед княжим престолом, а князь Ярослав устав, підійшов до нього, обняв його й поцілував:

— Вітаю тебе, королю, з перемогою! Радію, що ти здобув батьківський стіл!

Княгиня також привіталася з Андрієм і разом з князем знову сіла. Король Андрій ще раз вклонився і промовив:

— Великий володарю землі руської, слава твоя гремить по всьому світу, завдяки тобі я відвоював своє право на престол. Повік буду вдячний і прирікаю залишитися другом твоїм, твоєї сім'ї і твоєї прекрасної землі. Готовий віддати життя за тебе й за твій рід. Бажаю скріпити наші взаємини і про це я вже писав тобі, великий королю. А тепер тут, перед тобою, особисто прошу тебе віддати за мене князівну Анастасію.

— Вітай, сину! — відповів князь Ярослав. — Такого шляхетного лицаря я радо назву своїм сином.

Князівна Настася у той же час входила до гридниці в супроводі свого старшого брата Із'яслава. Князь звернувся до неї:

— Настасю! Король Андрій робить нам честь, просить тебе за дружину. Чи згодна?

— Як ваша воля, отче! — тихенько відповіла Настася, спустивши очі.

Король Андрій захоплено дивився на неї, така була вона гарна в блакитному сяйві, немов легенька хмариночка. Він підійшов до неї, став на одне коліно й промовив:

— Нехай Господь буде свідком! Лицарським словом прирікаю вірність до смерти своїй улюбленій дружині! — З цими словами він надів на її пальчик обручений перстенець, всіяний діямантами, і поцілував її руку. Настася почервоніла, спустивши довгі вії на очі.

— Поцілуй, князівно, свого нареченого, — з усмішкою озвався Із'яслав. З усіх боків підтримали його: »Поцілуй, князівно, поцілуй, так як звичай велить!«

Засоромлена Настася ще більше червоніла, а князь і княгиня усміхалися. Врешті княгиня-мати прийшла на поміч доньці, прошепотіла їй: »Поцілуй у чоло«.

Настася піднесла очі, глянула на свого судженого, що все ще стояв на коліні перед нею. Зустрілася з ним очима, серце її затріпотіло. Вона схилилася і торкнулася гарячими устами його

чола. Андрій устав, взяв її під руку й вони разом уклонилися батькам.

У дверях гридниці появився двірський. Князь і княгиня запросили гостей до столу, на заручини доньки.

Довго бенкетували гості, дехто із старших уже клював носом, підпивши, а інші просто спали, схилившися головою на стіл. Лунали співи на честь наречених, вино лилося рікою, не бракувало й медів своїх власних, пива і заморських вин, що їх привіз король Андрій з Угорщини. Бояри та дружинники вже добре захмеліли, один із них, Фарлаф, варяг, почав гукати:

— Гірко, князівно! Гірко, королю Андрію!

Його сусід Веремуд, також варяг, штовхав Фарлафа в бік і успокоював: »Мовчи, це ж тобі не весілля, а заручини!«

Княжа сім'я і високі гості залишили гридницю, коли там вже стало гамірно. Залишився тільки князь Із'яслав, щоб решта гостей не образилася, а лицарство ще довго пило й співало, далеко за північ.

На другий день, коли Настася прийшла до матері побажати їй доброго ранку, княгиня сказала їй:

— Доню, король Андрій хоче, щоб весілля відбулось якнайшвидше — вже післязавтра. Він мусить поспішати додому, бо непевний, чи не використають ворохобники його відсутности і не почнуть знову бунтуватися. Правда, там залишилося ще й наше військо, що пішло йому на допомогу, залишилися його вірні бояри та дружинники, але все таки він неспокійний.

— Так скоро! — майже крикнула Настася. — Я думала, що побуду ще трохи з вами! — і кинулася матері в обійми. Вона ще не здавала собі ясно справи з того, як їй покинути свій батьківський дім, жити на чужині. Все насувається на неї так швидко. Молодій князівні стало страшно: чужа сторона, свекруха... Вона стільки наслухалася про свекрух, таких злих... Вже ніколи не побачить ні батька, ні матері, ні сестер, ні братів... Яке ж воно буде те життя серед чужих? — все це вихром носилося у її голові. Вибухла плачем і тулилася до матері. Княгиня голубила її і ніжно розважала:

— Що ти, що ти? Хіба не любий тобі Андрій?

— Ні, це не те, але... я вже ніколи, ніколи не побачу нікого з вас, матінко... — відповідав здушений голос.

— Заспокійся! Дасть Бог, ще побачимося! — потішала мати. — Як усе буде гаразд, то хтось до тебе приїде. А як у вас буде вже спокій, то й ти з Андрієм зможеш приїхати до нас.

Настася утирала сльози:

— Так, матусю? Обіцяєте приїхати?

— Дасть Бог, дасть Бог, — відповідала мати. — Утри сльози та йди снідати, бо Андрій уже напевно чекає!

(Далі буде)

Петро КІЗКО

КАЯТТЯ

(Розділ з II-ї частини повісти »Устим Безрідний«)

Дощ періщив, шмагав по обличчях перехожих, що у вечірньому світлі ліхтарів, з парасолями й без парасоль, зігнуті, з підведеними комірами й закутані платками, поспішали в один і другий бік вулиці міста. Авта переганяли одне одного, сирени ревли, наче під час воєнної тривоги, — усе квапилося, спішило й летіло вперед і вперед, щоб врешті знайти десь притулок від дощу.

Але Настя Мазута нікуди не йшла, не спішила. Вона стояла на розі глухого провулка, в напівтемряві, де й світла не світять, промокла, змерзла, голодна.

Настя Мазута. Так. Тепер вона вже не Анастасія і не Марія, не Стефа, як були виставлені на неї фальшиві документи. І вона вже не службовка Фука й ресторану, не володарка чудової квартири з кухнею і лазничкою... Вона вже навіть не дівчина і не людина, бо немає нічого, окрім тіла. Вона — голодна, загнана в оцей сліпий провулок звірюка. Хотіла поглинати інших, а поглинули її, колишню завзяту активістку на все село Микитівку, пропаґандистку комуністичних ідей, аґітаторку, донощицю, сексотку.

Вона — вуличниця, повія.

Стоїть на розі, дивиться тривожно-сполошеними очима на перехожих, може знайдеться хтось, що підійшов би до неї й запитав: »Скільки за ніч одну?« І вона б навіть ціни не правила, тільки промовила б: »Я їсти хочу... Я голодна«.

І не зчулася, як хтось до неї підійшов і справді запитав:

— Підете зі мною?

Настя здригнулася, глянула в обличчя тому, хто її запитав, але в темряві провулка не могла навіть розгледіти лиця свого нового клієнта. Та й нащо їй це? Хіба не однаково, хто він, і куди він ітиме з нею? Їй уже всеодно немає шляхів ані вперед, ані назад, одна-єдина надія на щасливий випадок, на якесь чудо, в що ніколи не вірила, а тепер і віра до неї якась загадкова прийшла. Тож нехай — вона піде з оцим мужчиною наосліп, куди очі дивляться, аби десь притулитися, зігрітись, втамувати спрагу голоду.

Незнайомий пройшов із Настею кілька кроків, потім зупинився біля якогось будиночка, на другому поверсі якого світилося одно-одним невеличке віконце.

Вузьким старим коридором звелися вгору. Незнайомий тричі постукав у двері й вони швидко розчинилися. Вдарило жовтобліде світло і Настя заплющила очі, переступаючи поріг кімнати.

Потім розкрила повіки очей і... зжахнулася. Перед нею в кімнаті, з одним простим дощаним столиком, трьома стільцями та одноособовим ліжком, застеленим якимось драптям, стояв Грицько Прибийбіда. Він був чорний, як земля, погляд мав колючий, як дріт. В синій майці з білим коміром, як то спортовці мають. Настя хотіла зробити крок назад, але Грицько її зупинив:

— Не бійся, Насте, тут людей не вбивають. Тут тільки бавляться з ними. Змокла? Зголодніла? Сідай, зараз погріємось.

Грицько присунув Насті кріселко, а незнайомому, що прийшов з нею, багатозначуще щось кивнув. Той, як появився, так і зник.

Грицько залишився з Настею в кімнаті вдвох.

— Ти в одній суконці і вся змокла. Скинь із себе це барахло й надінь свіже. В мене он там у шафі бери.

Грицько говорив до Насті, як до жінки, а вона сиділа ні в сих, ні в тих, не знаючи, що робити. Тікати звідси? Бігти й повідомити міліцію, що вона знайшла вбивцю її брата Степана — Грицька Прибийбіду? Але ж як вона звідси втече, коли Грицько перед нею, а ще й той дивний незнайомий тут. Зрештою, якби вона й повідомила поліцію, то що вона там про себе скаже, хто вона, що робить, чим займається? Адже в неї ані папірчика на руках, і чи простять їй в МГБ за те, що в неї всі таємні доручення й документи викрадено, хоч би вона й видала Прибийбіду?

— Та ти не стісняйся, Насте, і не думай много, бо від думок тільки коні дохнуть, — почав потішати дівчину Грицько, як міг. — Ти, говорю, переодягнись, он той мій напарник принесе зараз добру перекуску, а потім усе розберем, що й до чого.

Насті трохи одійшло на душі. Вона озирнулася кругом себе, глипнула на коридорні двері.

— А де переодягтися?

Грицько посміхнувся:

— Тут, у хаті.

— Тут? У цій хаті, перед тобою? — затривожилась Настя.

— Та ти що, — простягнувся до Насті Грицько, — не удавай із себе буржуйки, подумаєш, яка баришня! У нас, товаришко, все по-приятельському, понімаєш? Ти, б..., не прикидайся невинною, і так знаємо, хто ти й що ти. Скидай, коли тобі кажуть старші, їдять твою муху!

І Грицько одним ривком руки здер із Настиних плечей сукню. З шафи вийняв свіже, чисте й подав їй.

— Одягай! А панталонів не маєш — теж получиш. Усьо матимеш, а тебе я не трону, не бойсь. Мені вже нудить від таких, як ти. Ось і мій колеґа йде.

В коридорі почулися кроки.

Настя хутко, майже непомітно для Грицька, зняла з себе змоклу й порвану суконку й наділа другу. При тім подумала: »Прибийбідин Грицько чисто здурів. Як він тут опинився? Що робить?«

Грицьків колеґа, одягнутий у дощовик, з дебелими шкіряними чобітьми на ногах, невисокий, але видно міцний будовою тіла, вніс до хати й виклав з шкіряної торби на стіл ковбасу, консерви, огірки, помідори й пляшку горілки. В Насті засвітилися очі, як в голодної кітки, що побачила нараз цілий табун мишей.

— Ну от, а тепер розігріємось, — Грицько миттю відкрив пляшку, поставив на стіл три склянки й покраяв ножем ковбасу. — Пригощайся, Насте! Забудьмо все, все. Що я вбив твого брата і зрадив Устима Безрідного, а ти втратила всі свої таємні документи і теж зрадила Фука, службу державної безпеки.

Грицько зареготав.

— Пиймо!

Настя через силу хильнула горілки й узялася за їжу. В голові в неї зашуміло, завертілось, як у ще глибшу прірву вона летіла. »Звідки він знає про пропажу моїх паперів?« — думала і лякалася, хотіла якмога швидше про все дізнатися.

— Пиймо! — повторив Грицько, ковтаючи горілку.

Настя теж випила й відчула, що вона вже п'яна; і стало їй тепер наче легше, веселіше й сміливіше. Вона присіла до Грицька, обняла його, зазирнула в вічі.

— Грицьку, звідки ти про мене, мої папери знаєш?

— Контррозвідка, Настуне, контррозвідка дєйствує, понімаєш?

— Яка?

— Моя!

— Ти дурниці верзеш, ти п'яний!

Грицько розлютився.

— Хто, я п'яний? Та ти, твою й перетвою, я з тебе останню подлу душу витягну, як ти на мене... Ти сама, суко, п'яна, гуляща, негодяща продажня шкуро!

— Вгамуйся, Грицьку, — зупинив Прибийбіду його колеґа. — Вона по закону хоче знати, з ким діло має. І ти скажи прямо, не ховайсь, бо нема перед ким, бо як нам ще й проституток боятися, то хто ж ми тоді й чого варті?

— Совершенно, правильно, друже. Абсолютно. Я є контррозвідка. Я втікач із концлагеря. І я сволоч, падлюка. Я видав Устима Безрідного, бо думав, він коханець Уляни, яку я любив, люблю й любитиму... Любитим-му-уу! Понімаєте? А Устим був добрий, мудрий наш чоловік, бо він за правду стоїть, за таких, як ми, дурні, пияки, босяки, пролетарі, — за всіх нас, нуждарів — колгоспників і робітників — стоїть, а я, сволоч, узяв і вказав на нього пальцем, ось цим, бодай він мені відсох, відпав...

Настя слухала, як заворожена, і вже хміль їй пройшов. Грицько вхопив ножа, хотів відчахнути ним отого пальця, що ним »на Устима показав«, але його приятель спинив. Грицько продовжував:

— Хто я? Я контррозвідка тепер. Тільки не ота, пролетарсько-большевицька, а українсько-націоналістична контррозвідка, ти

понімаєш, Насте, хто я? Ось! — і він перевернув на стіні картину, на звороті якої був портрет Петлюри. — Петлюрівець я, бандерівець, контррозвідка націоналістична! Мене в лягері всьому навчили. Там, брате, пів України сидить, а ти кажеш, що я п'яний. А твої папери, доручення Фука, давно попливли, куди треба. Для моєї, значить нашої, контррозвідки. Бо я Митці Циганчуку допомагав у його операції, понімаєш? Він тебе обробляв і валізку твою забрав, а я ховав, ось у цій кімнаті, тут твої папери й Митька переховувалися. А ти кажеш — органи советської государственної безопасности всемогутні. Плювать нам на ті органи! Від Волги по Микитівку наші хлопці діють. І зраду Устима я окуплю. Я перехристив рідну дитину й жінку, покаявся за свою глупу помилку, а ти от, товаришко Мазуто, не окупиш своєї провини. Бо ти не помилялася, а свідомо служиш катам мого народу.

Настя по тих словах сиділа, як окропом опарена. Значить, вона таки пропала, їй уже звідси не вийти. Не допустить же Грицько, щоб вона вийшла звідси живою і повідомила про цю чортівську таємничу кімнату міліцію. Ну, то що ж, хай буде, що буде, але рятунку шукати треба. Настя встала з крісла, простягла руку спершу Грицькові, потім незнайомому.

— Я буду йти, Грицьку, час пізній, треба спати. Ти втомлений. — Отаким цілком »невинним способом« своєї мови Настя спробувала вийти з пастки. Але на велике її здивування Грицько навіть не заперечував:

— Будь ласка, прошу, можеш іти. Підкріпилася, випила й перекусила, то йди з Богом. Нащо ти нам, або ми тобі. Нехай тобою Фук займається, а ми... У нас свої люди, свої клопоти. Можеш іти. Надобраніч!

— Надобраніч!

Настя вийшла й чула, як за нею замкнулися двері. Вийшовши з коридору тепер уже в цілком темний провулок, Настя швидко, як тільки могла, побігла на головну вулицю міста. Вона хотіла чимскоріше і чимдалі відбігти від того місця, де тепер була, і — все таки — хай буде що буде, але вона зголоситься в міліції. Бо не може ж на вулиці, отут на дорозі, або в отій загадковій кімнаті Грицька погибати від його ножа, що ним хотів він свого власного пальця відтяти. Ні! Вона таки подасться до першої-ліпшої міліційної дільниці, вона признається про все, що останньо сталося, і їй не можуть не повірити, їй не можуть не простити.

Раптом Настя почула, як її ззаду щось сильно вдарило. Вона відлетіла вбік і зрозгону впала на камінний брук міської дороги. Хотіла щось крикнути, але вже не змогла. Щось знову загуркотіло, прошуміло довкола й стало зовсім темно...

Настю підібрала аварійна машина мертву, розчавлену автами на дорозі, яку вона переходила і на якій не було зелених світел...

ЛЕСЯ УКРАЇНКА ПРО МОСКОВСЬКУ ІМПЕРІЮ

Перестерігаючий голос української Кассандри

З нагоди візити московського царя із його жінкою у Парижі, Леся Українка, обурена вістками про участь поетів і мистців у звеличуванні тирана, написала до них звернення, датоване 6. XI. 1896 р., підписавшись »Ув'язнена«. У цьому зверненні вона сміливо відкриває їм очі, доказує, що московська імперія — величезна ганебна тюрма народів і поетів.

Звернення Лесі Українки це один із тих нечисленних, піонерських маніфестів вільних і благородних душ, що відкривають природу Москви, як втілення зла, насильства і неволі. Цей маніфест перейде в історію України і людства, як ясновидюче слово перестороги української Кассандри, що розкриває природу Москви. І звернене воно не тільки до України, а й до цілого людства.

Дана Лесею Українкою характеристика московської імперії актуальна, дійсна й правдива по сьогоднішній день. Якщо замість слова »цар« поставити — »московські тирани«, а замість »Росія« — сучасний т. зв. СССР, то матимемо зовсім правдиву й актуальну на сьогодні характеристику Сталіна й Хрущова та цілої сучасної московсько-большевицької імперії. Звернення Лесі Українки до тодішніх мистців і поетів у вільному світі, що прославляли московського царя-тирана, може бути не менш актуальним зверненням до тих провідних людей сучасного вільного світу, що розхвалюють »миролюбність« тирана-Хрущова і його нову тюрму народів — СССР.

Друкуємо цей маловідомий документ із нагоди 50-тиріччя з дня смерти Лесі Українки, як пригадку і як прожектор, що насвітлює яскраво цілу її творчість. Зустрічаємо в ньому таке характеристичне для творчости Лесі Українки порівняння московської тюрми народів із стародавнім Єгиптом. Цей документ яскраво доказує, що пишучи про неволю в Єгипті, вона мала на увазі національну й соціяльну неволю у московській імперії.

Саме тому уважаємо за доцільне подати цей документ до відома якнайширшим читацьким масам.

Даємо слово самій Лесі Українці.

ГОЛОС ОДНІЄЇ РОСІЙСЬКОЇ УВ'ЯЗНЕНОЇ

Маленька поема в прозі, присвячена поетам і артистам, що мали честь привітати імператорське російське подружжя у Версалі

Великі імена і гучні голоси! Їхня слава лунає цілим світом!.. Зрозуміло, слабенький спів однієї невільниці не матиме змоги притягнути увагу цих величних півбогів, увінчаних лавровими та трояндовими вінками. Але ми інші, бідні ув'язнені поети, ми призвичаїлися до пісень без відгуку, до

нездійснених прохань, до даремних проклять, до безуспішних сліз, до приглушених стогонів. Можна все згнітити за винятком голосу душі — він дасть себе почути і в дикій пустелі, і серед натовпу, і навіть перед царями. І чоло, що ніколи не зазнало лаврів, не менш горде, не менш чисте, воно не потребує лаврів, щоб приховати якесь безчестя. І голос, що ніколи не збуджував луни в золоті, не менш вільний, не менш щирий, він не потребує славетних тлумачів, щоб бути добре зрозумілим.

Дозвольте ж нам співати! Пісні, це ж єдине наше добро, бо все можна згнітити, за винятком голосу душі.

Ганьба лицемірній лірі, улесливі струни якої наповнювали акордами залі Версалю. Ганьба чаклуванню зрадливої німфи, яка з хаосу віків викликала морок. Ганьба вільним поетам, які перед чужинцем дзвенять ланками своїх добровільно накладених кайданів. Неволя ще мерзотніша, коли вона добровільна. Ганьба вам, актори, коли ви блюзнірськими вустами вимовляєте ім'я Мольєра, який колись своїм уїдливим глумом підточував жахливого велетня, що його створив для Франції небіжчик король-сонце. Привид цього короля такий блідий напередодні, почервонів від радощів, почувши ваших пісень у місті Парижі, цьому царевбивчому місті, кожний камінь якого кричить: »Геть тиранію!« Біда старовинним містам, яких заплісніле каміння, іржаві ліхтарі та тісні площі являються великими промовцями і не вміють мовчати...

Добрі французи, заведіть нашого царя подалі від цього міста привидів до Шальону, до Тріянону, все однаково куди, але подалі, бо тут у кімнатах Антуанетти і Людовіка кошмари можуть порушити його відпочинок після такого тріюмфу, після таких жертв, що услали дорогу його колесниці Цезаря, яка проїздила по мертвих. Чи даремно після вашої сполошної Марсельєзи співано найсумніший приспів: »Боже, царя храни!«

Добре ж будуйте міст, що мусить з'єднувати народи, хай не буде він менш міцний, ніж ці старовинні царські мости в Парижі, в Москві. Вони ж добре витримали невгамовний танець позбавленого кайданів натовпу, підбурюваного ненавистю, освітленого пожежами. Подбайте ж, щоб ваш міст не завалився незабаром під час одного з цих великих народних балів, воєн, чи революцій, цих блискучих маскарадів.

Великі поети, великі артисти, яка прекрасна маска прикриватиме ваші знамениті обличчя під час цих великих свят. Який саме буде ваш костюм, якого віку, якого стилю, що вас прославить під час тих »шалених днів«. Щождо нас, таких невідомих, незнаних тепер, яких великі цього світу не зволять навіть помічати, ми підемо без масок в ці страшні дні, бо залізні маски не можуть замінитися на лицемірний оксамит.

Чи ви знаєте, славетні побратими, що таке убожество, убожество країни, яку ви називаєте такою великою? Це ж ваше улюблене слово, це бідне слово велич, смак до величного, природжений французам. Так, Росія величезна, росіянина можна заслати аж на край світу, не викидаючи поза державні межі. Так, Росія величезна, голод, неосвіченість, злодійство, лицемірство, тиранія без кінця і всі ці великі нещастя, величезні, колосальні, грандіозні. Царі наші перевищили царів єгипетських своїми схиль-

ностями до масивного. Їхні піраміди високі і дуже міцні. Ваша Бастілія була ніщо в порівнянні з ними. Приходьте ж, великі поети, великі артисти, подивіться на велич ваших бастільських фортець, зійдіть з естрад, здійміть ваші котурни й огляньте нашу прекрасну в'язницю. Не бійтесь, побратими, в'язниця поетів, що люблять волю, батьківщину і народ, не така тісна, як інші місця ув'язнення, вона простора й її славне ім'я Росія. Поет може там мешкати і навіть у безпеці, позбавившись тільки імені, або позбавившись усього.

Живіть собі спокійно, побратими, прославлені вашими великими іменами. А ти, французька Музо, вибач співачці-невільниці, позбавленій імені. Все-таки я менше тебе зневажила своєю убогою прозою, ніж твої вільні друзі своїми прекрасними, улесливими віршами.

У в'язнена

(Київ, 6.XI.1896)

В ПОНЕВОЛЕНІЙ УКРАЇНІ

Мова про мову

В київському журналі »Україна« час від часу появляються коротенькі нотації п. з. »Мова про мову«, що підписані псевдонімами — »Іван Шануйслово« і »Кость Прискіпайленко«. Прикладами і мовними зауваженнями автори показують, як українська мова в поневоленій Україні стає калькуванням мови російської. На сторінках т. зв. української радянської преси і літератури рясніє від »словоробства«, старі загальновідомі українські народні слова викидають і заступають їх »зукраїнізованими« московськими словами, від чого українська мова втрачає свій національний дух, свою самобутність і перетворюється у »наречіє« мови »старшого брата«.

Ми зібрали ці коротенькі нотації з кількадцяти чисел »України« (за 1961-1963 роки) разом і друкуємо в нашому журналі, щоб показати і нашим читачам, як Москва вульґаризує і русифікує українську мову. Одночасно хочемо нагадати, що і на еміґрації українська літературна мова в багатьох наших друкованих виданнях дуже занедбана. Не раз гірко й соромно, що в нашому суспільстві існує така непошана до своєї рідної літературної мови, хоч усі ми, зокрема працівники пера, знаємо, що кожний культурний нарід пильно дбає про те, щоб у нього була одна правдива літературна мова. Парадоксальність тут очевидна: в поневоленій Україні московські окупанти силою русифікують і вульґаризують українську мову, а на еміґрації, через наше недбальство, ми добровільно засмічуємо її русизмами, польонізмами, германізмами та іншим чужим сміттям.

Подані внизу спостереження над мовою т. зв. української радянської преси і літератури є доказовим матеріялом про русифікацію української культури в Україні. Одночасно нагадують нам, що ми зобов'язані не тільки протестувати й боронити українську мову в Україні, а й дбати про чистоту української літературної мови в нашій

еміграційній літературі. Особливо наші письменники й журналісти, вчені й публіцисти повинні докласти всіх зусиль, щоб мова їхніх праць була чиста, правильна, літературна, бо неохайність і безвідповідальність у цій дуже важливій ділянці української культури шкідливо діють на розвиток мовної свідомости читача та приводять до збіднення і вульгаризації української літературної мови. Кожний українець повинен пам'ятати, що єдина літературна мова — це засіб творення єдиної української національної культури.

Ред. »Виз. Шляху«

»Слідуючий« — наступний, дальший.

Нас питають, чи правильно казати »Хто *слідуючий?*«, »На *слідуючий* рік«, »*Слідуюча* зупинка« і чи взагалі є в українській мові слово »*слідуючий*«.

Ні, такого слова в українській мові нема. Російське слово »следующий« по-українськи передається різно. Коли йдеться про час, кажуть: »*наступний* рік«, »*наступне* свято«; коли — про місце, вживають слова »*дальший*«, »*далі*«. Наприклад: »*Дальша* зупинка«, »Хто *далі*? (в черзі).

Як передати українською мовою таку фразу: »Соблюдайте следующие правила«, »мне сообщили следующее«?

Тут, розуміється, не підуть слова »наступний« або »дальший«, але доречний буде займенник »*такий, така, таке*«: »Додержуйтесь *таких* правил«, »Мене повідомили про *таке*«.

Косметична неточність

У Києві на вулиці Леніна є така загадкова вивіска: »МОЗ УРСР Інститут *лікарської* косметики«. З вивіски годі добрати, чи ту косметику наводять самі тільки лікарі, чи до неї можна вдаватись тільки лікарям. Проте виявляється, що тут лікують усіх від різних косметичних вад. Тож треба було б написати: »Інститут *лікувальної* косметики«.

Про таку медичну вивіску не скажеш: »Точно, як в аптеці«, дарма що і аптеки й цей інститут підлягають одному Міністерству здоров'я Української РСР.

Телеказки для дітей і дорослих

В одній із своїх передач Київський телецентр заінтриґував глядачів словами: »Ішла я одного разу *за* ягодами й грибами...«

Після цього всі сподівалися побачити щось на зразок мультиплікаційної казки, де нерухомі з природи ягоди й гриби раптом зрушили з своїх місць і подались лісом, а *за ними* йшла дівчинка, що так зацікавила не тільки малих, а й дорослих своєю розповіддю.

Та за хвилину їх спіткало розчарування: ніякої казки не було, а просто сталась *чергова* мовна помилка нашого Київського телецентру, де й досі не знають, що можна йти *за* кимось, але *по* щось. Наприклад, — я пішла *за* братом у ліс *по* ягоди й гриби.

На канцелярському реґістрі

Нам надіслали копію службового паперу, що починається так:

»Для уникнення одержання *по*передження і зауваження, треба при виконанні перелічених нижче робіт пильнувати додержання слідуючих правил«... і т. д. в тому ж тоні безугавного »*няканння*«.

Нас питають читачі, як можна висловити цю перейдену фразу, якщо спробувати звести її з висоти канцелярського реґістру (читай,

кальки з московської мови, — ред. »В.Ш.«) до звичайної української мови. Відповідаємо — ця фраза нормально має звучати, приблизно, так:

»Щоб уникнути попереджень і зауважень, треба, виконуючи перелічені нижче (або далі) роботи, пильно додержуватись таких правил«.

Кому вірити?

Одна газета пише: »Будинки на *виплат*«, а друга: »Ці речі можна придбати в *розстрочку*«. То як же правильно сказати українською мовою: на виплат чи в розстрочку?

Послухаймо, як каже в таких випадках наш народ: »І купив би хату, якби ж то на *виплат* було, а так, щоб одразу, то важкувато«.

В деяких трамваях написано: »Місць *сидіти* 40, *стояти* 45«, а в інших чомусь: »Місць *для сидіння* 40, *для стояння* 45«. Хіба від того, якою колією їдеш, міняється форма вислову?

Ні. Місця призначено не *для* сидіння чи стояння, а — *для пасажирів*, з яких одним випадає сидіти, а іншим стояти. Отже правильно написано: »Місць сидіти, місць стояти«. Цікаво, а як кажуть у таких випадках у трамвайно-тролейбусному управлінні, яке керує всіма трамваями?

Неймовірна річ

Кияни, їдучи тролейбусами, страшенно дивуються, коли читають повідомлення на дверях: »Двері відчиняються *водієм*«. Досі вони з повсякденної практики знали, що двері звичайно відчиняються *руками* або відповідними *механізмами*, але щоб двері відчинялися Іваном, Петром, Катериною, Галею чи як там ще звати водія — такого вони не чували й не бачили. Очевидно, такого переполоху серед пасажирів не було б, якби було написано просто й правильно: двері відчиняє *водій*.

»Добро пожалувати«

На сторінках газет, а також в установах на привітальних транспарентах можна часто побачити: *»Добро пожалувати«* (замість »гостинно просимо«, »ласкаво просимо«).

Нас питають читачі, що це означає українською мовою? Відповідаємо:

По-українському це *зовсім нічого не означає*. Українською мовою є слово *пожалувати* — майже те ж саме, що *й пожаліти*, наприклад у Тараса Шевченка: »Нічого не пожалую, усе віддам, що в мене є«. Є в українській мові і слово *добро*, яке означає певне громадське чи особисте надбання: добро бережуть, набувають і т. п., але що змусило деяких товаришів закликати *пожалувати* чи пожаліти *добро* — незрозуміло (цілком зрозуміло — калькування московського, ред »В. Ш.«).

Землероби-хлібороби

Один чоловік спитав колгоспницю:

— А ваш батько був *землероб* чи коло худоби ходив?

— Та що ви! Який же він землероб? — образилась колгоспниця. — Він землю обробляв, *хліборобом* був.

Не розумію і я, чому в нас так часто друкують *»землероб«*, *»землеробство«* замість відомих усім *»хлібороб«*, *»хліборобство«*? І російська література запозичила ці слова й освоїла, як ось, наприклад, »хлєбороб«, »хлопкороб« тощо. Адже трударі-хлібороби обробляють землю, а не *роблять*, *роблять* вони хліб.

А коли йдеться не тільки про хліб, а й про технічні культури? Тоді є в нас давно відоме слово —

рільництво. Нема потреби вдаватися до словоробства, замінюючи українські слова на вигадані, штучні.

»Розотій« — роззява

Мене питають, як назвати того літературного працівника, що пропускає до друку таку (російську) кальку: »Я ж перевиховую *ротозіїв*«. На мою думку — тільки роззявою. До речі, це й буде саме те, що зветься по-російському »ротозей«. Нашою мовою щось подібне до »ротозія« бувае тільки в приповідці, коли хтось не причиняе за собою дверей:

»Щоб тобі так рот зяяв, як ото двері зяють!«

Читання з перекладом

У сільському клюбі під Киевом голосно читають замітку з районної газети: — »... і лежав він *під відкритим небом*, аж поки випадково його не побачив бриґадир ...«

— А що ж то означае »під відкритим небом«? Хіба небо хто відкривав? — питається якийсь цікавий голос.

— Це означае — *просто неба*, — пояснює той, хто читав, видно, вчитель. — То тільки так пишеться, а розуміти треба як воно є, — невдоволено каже він і читае далі:

— »Він завжди *ратував* за широкорядну сівбу«.

— Кого рятувати — сівбу? Від чого? — спитало враз кілька голосів.

— Ну, тобто *обстоював* чи *боровся* за широкорядну сівбу, відповідае учитель і думае: »Може краще одразу самому *перекладати*, щоб не перебивали запитаннями? Бо треба шукати рятунку від такої мови!«

І далі він уже читае вголос: *звіт*, а не *відчит*, як надруковано, *срібний*, а не *серебряний*, *порядок денний*, *а не повістка дня* і т. д., і т. п.

Мовне сміття — в кошик

Що таке *»гострокінцевий«*? У »Російсько-українському словнику« видання Академії наук УРСР так перекладено російське »остроконечный«. Тим часом це штучно утворене слово. В живій українській народній мові зустрічаються *»гострякуватий«*, *»шпичакуватий«* — вони є відповідниками до російського »остроконечный«.

Що таке *»покінчити з собою«*? — Це плід калькування російського »покончить с собой«. Українською мовою треба казати: »накласти на себе руки«, »заподіяти собі смерть«, »вкоротити собі віку«.

»Прикований, скований«. Граматично дієприкметники ніби й можливі, а проте набагато мелодійніше звучить »прикутий«, або »скутий«.

»Обезкровлення«. Поганий мовний смак. По-українському — тільки »знекровлення«.

»Під відкритим небом«. Навряд чи треба доводити, що українській мові властива ідіома — »просто неба«.

Наведені зразки мовного недбальства виявлено в збірнику статтей »Мистецтво на службі комуністичного виховання« (Держполітвидав УРСР, 1962 р.) у статтях І. Ляшенка та В. Антоненка. Редактор Л. Ловкая.

»Викупані« бранці

»За рішенням Собору полонені, привезені в Москву, повинні були обов'язково *викупатися*« ... »Збереглися списки полонених, яких *викупали* ...«

Наведені вище фрази взяті з книги кандидата історичних наук О. М. Апановича — »Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської аґресії« (вид. Акад. наук УРСР, 1961).

От воно як, скаже читач, добрячі були оті купці. Як мати рідна малят, у любистку та м'яті купали-полоскали вони сердешніх бранців, що попали в турецьку неволю. А »викупавши«, ще й у список їх заносили і от ми і знаємо через яких триста літ, хто викупаний, а хто ні.

Але нехай читач не впадає в оману, ці фрази треба розуміти інакше: полонених *викупляли*, а не викупали...

Ціла книга ця рясніє мовно-стилістичними недоречностями. Раз-у-раз натрапляєш на »знахідки« типу отого »купання«.

Ось читаємо:

»Кримський хан, переслідуючи *загарбницькі цілі*...« Отож виходить, що кримський хан переслідував не тільки козацькі загони та українську людність по селах, а ще й »цілі«.

»Болiє« чи вболiває?

Часто доводиться читати й чути: *»Болільники* на останньому футбольному матчі гаряче вітали команду переможців«. Або: »Він дуже *болiє* за квадратно-гніздовий спосіб сіяння«.

Наша українська мова в класичній літературі й у живій розмовній практиці знає такі вислови: »Мені *болить* голова«, »*болить* серце« тощо. Але коли треба висловитись, що хтось близько бере щось до серця, ревно дбає за щось, то вживають іншого слова — *уболівати*. Наприклад: »Уболіває за тою сиротою, як за рідною дитиною«, »Так уже він за тим хазяйством уболіває — день і ніч за нього дбає« (з народної мови).

Тож і треба казати: *»Уболівальники* на футбольному матчі вітали команду переможців«, »Він *уболівае* за квадратно-гніздовим способом«.

Загублені слова

»Що *трапилось* з погодою?«, »Як могло *трапитись* таке лихо?« — читаємо інколи навіть у художній літературі. А в народі в таких випадках кажуть: »Що *сталося* з погодою?«, »Як могло *статись* таке лихо?«. Та коли йдеться про подію чи пригоду, що сталась невість коли, невизначено в часі, — вживають і слова »трапитись«. Напр.: *»Траплялось* і раніш, що взимку снігу нема«, *»Траплялось* і мені якось скуштувати ківш лиха«.

Деякі автори статтей, а часом і оповідань гублять чомусь слово *»казати«*, додержуючись тільки одного — *»говорити«*. Напр.: »Треба ще ферму оглянути, — *говорив* дітям учитель«; а з народних уст у такому випадку ми почули б: »Треба ще ферму оглянути, — *сказав* дітям учитель«. Але разом із тим чуємо в народі й такі вислови: »Він так гугняво *говорить*, що його й не розбереш«. Отже, коли йдеться, про що саме кажуть, треба вжити слова »казати«, коли ж мовиться про те, як сказано, — на місці буде слово »говорити«: »Казала бабуся до самої смерти, та все чортзна-що«, »Він і по-німецькому навіть говорить« (з народної мови).

»Зараз у нас зима« — інколи читаємо ми, немов за кілька хвилин, як то буває тільки в кінофільмі, буде весна. Адже слово »зараз« означає, що якась дія чи щось взагалі має відбутись в цю хвилину, ось-ось. Чому б і тут не поставити загублені слова »тепер« або *»нині«*, які точно передають думку, що тут хотіли висловити, і не збіднюють нашої багатої мови.

ІЗ ЗВИЧАЇВ НАШОГО НАРОДУ

Д-р О. ВОРОПАЙ

Цілюще зілля

(Продовження, 5)

Anthyllis vulneraria L. (sin. A. polyphylla Kit.). Fam. Leguminosae.

Багаторічна трав'яниста рослина. Стебло понад 30 см. заввишки, вгорі розгалужене. Листки пір'їсті з лінійно-ланцетними листочками. Вершковий листок здається пальчастим, бо всі листки дуже наближені один до одного. Суцвіття — багатоквіткові голівки, обгорнуті вершковими листками. Вінець метеликовий, жовтий із червонястою лодочкою. Цвіте в червні, а плодоносить у серпні місяці. Росте на суходільних луках і трав'янистих схилах, зустрічається поміж чагарниками та на узліссях, — це звичайна рослина по всій Україні. Поза Україною росте по всіх країнах середньої і східньої Европи; часто зустрічається і в Англії, по-англійськи — Kidney-vetch; Ladies' Fingers.

Українські народні назви цієї рослини такі: *заяча конюшина, перелітник* і *откосник*. На Зеленому тижні господині колись загодовували корів заячою конюшиною, щоб була густа сметана. Ця трава і справді є доброю кормовою рослиною.

В народній медицині зілля цієї рослини вживалося проти воктуна (»волоса«), а також і проти укусу скаженої собаки. Колись це зілля вживалося і в науковій медицині під ім'ям Herba Anthyllidis s. Vulnerariae rusticae, як добрий засіб при лікуванні ран.

В червні місяці, під час цвіту, збирається вся надземна частина рослини разом з цвітом і листям. Сушити в затінку, а зберігати в дерев'яних, або картонних коробках.

Apium graveolens L. fam. Umbelliferae.

Одно- або дворічна трав'яниста рослина; корінь веретеноподібний, розгалужений, на другий рік дерев'яніє, у культурних форм м'ясистий, округло-ріпоподібний. Стебло прямостояче, до одного метра заввишки, розгалужене, гранчасто-борозенчасте, часто порожнисте. Листки блискучі, пірчасто-розсічені; нижні — довгочеренкові з 5 сеґментами; верхні — майже сидячі, з 3-ма сеґментами; сеґменти клиновидні, спереду надрізані й зубчасті. Зонтиків багато, дрібні, на коротких ніжках; обгортки та обгорточки нерозвинені. Плоди дуже дрібні.

Це є селера *звичайна*, що розводиться в городах і вживається як овоч, іноді дичавіє і здичавіла форма зустрічається в Україні на узбережжях Чорного і Озівського морів. Культивується скрізь в Европі й Америці; в Англії поруч з культурною формою зустрічається й дика — The Wild Celery.

В народній медицині застосовується при захворюванні печінки і для покращення травлення шлунку.

Коріння, трава й насіння цієї рослини вживаються в науковій медицині, як діюче на сечеві і статеві органи людини. Д-р Ю. Липа подає такий рецепт селери звичайної:

Збір: свіже зілля й овочі.

Призначення: першорядна сечогонна, багата на вітаміни, має ґлюкокінін.

Вказання: ревматизм і артретизм, діябет, побуджує місячку, побуджує мужеські статеві сили.

Зап.: сік свіжої рослини, напар з рослини й овочів*.

Стародавні греки з селери звичайної плели вінки і дарували переможцям; оздоблювали гробниці героїв зіллям цієї рослини. Сучасні греки вважають, що ця рослина приносить щастя, а тому й розвішують селеру звичайну в хатах разом з часником і цибулею. Крім того, греки вживають міцний навар з коріння і насіння цієї рослини проти пропасниці.

У нас в Україні, зілля здичавілої селери знахарки вживають при ворожінні на любов.

Зілля цієї рослини не збирається, не сушиться, а плекається в городах як овоч; для лікувальних потреб видушується сік із зілля і коріння цієї рослини, або робиться міцний настій у горілці чи в спирті. Для спиртової витяжки ліпше вживати насіння селери звичайної.

Arctium lappa L. (sin. Lappa major Gaertn.) fam. Compositae.

Дволітня трав'яниста рослина з грубим вертикальним коренем і ребристим розгалуженим стеблом, що сягає до 150 см. висоти. Листя велике, черешкове, з нечастими дрібними зубцями; особливо великі нижні листки, вони сягають до 50 см. завдовжки і майже такої самої ширини. Квіти зібрані в шаровидні кошики, понад 3 см. в діяметрі, розташовані на кінцях гілок щіткоподібною китицею. Обертки кошиків складаються з гачками зігнутих листків, якими кошики чіпляються до одежі людей і шерсті тварин. Квіткові пелюстки трубчасті, лілово-пурпурового кольору. Цвіте в липні-серпні; плодоносить у вересні-жовтні. Це всім добре відомий лопух, він поширений по всій Україні; росте звичайно в городах, на полях, біля будівель, понад дорогами, — любить вологі місця.

Крім A. lappa — лопуха великого є ще A. minus Bernh. — лопух малий та A. tomentosum Mill. (Lappa tomentosa Lam.) — лопух павутинястий. Всі ці *лопухи* ще часом називаються *реп'яхами*, або *дідівниками*. Всі види лопухів добре поширені і в країнах Західньої Европи та Америки. Ростуть лопухи і в Англії; по-англійськи лопух — Burdock.

В селянському побуті України листя лопухів використовується і як забавка для дітей, і як покришки для глечиків із молоком та сметаною, і як клечення, — на Зелені свята листям лопухів квітчають стріхи хат.

*) Д-р Ю. Липа: Ліки під ногами, 1943, стор. 77.

Серед галицько-руських народних леґенд, зібраних В. Гнатюком, знаходимо такий запис:

»То такий пан був, що він їв гадини. І він розумів, що всьо зілля говорить — від чого воно є. Але одного разу злагодив собі їсти і казав фірманові: »Абис того не рухав«. Але пан десь пішов, а фірман взяв те й покушав, те й трошка собі з'їв того. І так всьо розумів, що зілля говорить, як той пан. Але одного разу їдуть, тей всьо зілля си клонило тому панові і признавало си, котре зілля від чого помічне. Всьо си зілля клонило, а лопух каже: »А я від кили!« А фірман дуже зареготав си з того, а пан каже до него: »А ти чо си так смійиш?« — фірман каже: »Він каже, жи є від кили«. Пан каже: »Ану відтвори писок!« Фірман як відтворив писок, пан му плюнув в писок, тей фірман вже нічого не знав«.

В народній медицині використовується коріння лопуха. Так, вивар з коріння, 60 грамів на 1 літр води, п'ють як кровоочищуючий засіб при лікуванні різних шкіряних захворювань: при чиряках, фурункулах, сипах, золотусі і рахіті. Крім того, цей вивар вживають і при хворобах сечостатевих органів, для очищення нирок і як сечогонне. При цукровій хворобі теж п'ють вивар з коріння лопуха. Людям, що страждають ревматизмом і артритом добре робити купіль з коріння лопуха і таких трав: вереску (Calluna vulgaris L.), кропиви (Urtica dioica L.), богульника (Ledum palustre L.), татарника (Onopordon acanthium), листя брусничника (Vaccinium vitis ideea L.) — доза не обмежена.

Якщо випадає волосся, і взагалі при хворобі шкіри на голові, добре мити голову з вивару коріння лопуха — 20 грамів і квітів нагідок (Calendula officinalis L.) — 10 грамів на 1 літр води, добре до цього ще додати 15 грамів шишок хмелю.

Листя лопуха прикладаються до хворих місць при різних пухлинах, особливо якщо пухнуть коліна, то це листя стає тоді в добрій пригоді. Часом прикладають листя лопуха і при болях голови.

Корінь лопуха під назвою Radix Bardanae, відомий і в фармацевтичній практиці. Доктор Юрій Липа подає такий рецепт:

Збір: сушене і свіже коріння.

Призначення: пото- й сечогонне, розвільнює, очищує як сарсапарілля.

Вказання: прищі й гноїння на венеричному й скрофулічному тлі, фурункули, хронічні вереди, артретизм.

Записування: найліпше сік із свіжого коріння, бо сушене менш діє, компреси.

Коріння копається восени, в жовтні місяці, з рослин першого року життя. В першому році коріння звичайно буває м'ясисте і соковите; на другому році життя — коріння дерев'янисте і для лікувальних засобів не придатне. Розпізнати рослину першого року зовсім легко тому, що така рослина не має квіткового стебла, яке розвивається на другому році життя рослини; в першій рік рослина розвиває тільки величезне, міцне листя. Викопане коріння ретельно чиститься від землі, відрізується вся надземна частина

при самій кореневій шийці і добре промивається водою. Потім здіймається верхня кора з кореня; грубе коріння розрізується впродовж надвоє, а потім сушиться в затінку. Можна сушити і в печі, або в сушилці, але не при високій температурі. Сухе коріння зберігається в скляній посуді, або в дерев'яних ящиках.

Arnica montana L. fam. Compositae.

Багаторічна трав'яниста рослина з коротким грубим корневищем. Стебло пряме, до 60 см. заввишки. Листки супротивно-сидячі, продовгасто-округлої форми; прикореневих листків 4–6, стеблових два, а самі верхні дуже дрібні. Квіткові кошики великі з війчастим квітоложем і одно-дворядною обгорткою. Квіти — оранжево-жовті кошики, розташовані по одній на верхівці стебла або гілки. Цвіте в червні-липні. В Україні росте на гірських луках Карпат; зрідка трапляється на лісових луках Полісся і Волині. Поза Україною зустрічається в країнах Західньої Европи, але скрізь рідко. В Англії дико не росте, її можна тут побачити тільки в ботанічних садах.

По-українськи ця рослина називається *арніка гірська;* як рослина, що рідко трапляється, здається, не грає ніякої ролі в звичаях і віруваннях нашого народу.

З лікувальною метою використовуються квіти арніки (Flores Arnicae), часом коріння (Radix Arnicae), а часом і листя (Folia Arnicae). З квітів арніки готується спиртова витяжка (Tinctura Arnicae), екстрат, водяний настій — все це вживається як примочки при ударах (синяках) і пораненнях; спиртову витяжку іноді п'ють для збудження діяльности серця. Квіткові кошики входять до державних фармакопей багатьох країн світу.

Квіткові кошики арніки, а також і листя, збираються у період повного розквіту, в червні-липні, зрізуючи гострим ножем при самій основі квіткового кошика. Збирати квіти і листя можна тільки в ясні соняшні дні, після того, як рослина висохне від роси. Зібрані квіти і листя треба сушити окремо одне від одного, але обоє в затінку. Після того, як матеріял уже добре висохне, треба уважно переглянути всі квіткові кошики і вибрати з них ті, які пошкоджені лічинками особливої блискучої чорної мушки (Trypeta arnicivora Löw.), бо ті квіти для лікувальної мети вже не придатні.

Доктор Юрій Липа подає такий рецепт лікування арнікою гірською:

Збір: коріння, цвіт, ціла рослина.

Призначення: зовнішньо — проти запалення і ресорбційне; внутрішньо — зміцнює працю б'ючок.

Вказання: побиття всякого роду з синцями; внутрішньо — загальне вичерпання по хворобі, навіть проти астми й коклюшу.

Записування: напар із цвіту, відвар коріння, тинктура; внутрішньо — не більше як 1-2 грами денно.

Народна медицина вживає квіти і зілля цієї рослини так само, як і наукова.

Між іншим, в Швайцарії зілля цієї рослини курять замість тютюну.

Artemisia absinthium L. fam. Compositae.

Багаторічна трав'яниста рослина з грубим розгалуженим корневищем. Стебло високе, до одного метра заввишки, ребристе, вгорі розгалужене. Прикореневі листки двічі-тричі пір'їсторозсічені; верхні — трійчасті, а біля основи квітоносів — цілісні. Квіти дрібні, трубчасті, зібрані в кулясті кошики, що, в свою чергу, зібрані в волоподібне суцвіття. Вся рослина вкрита шовковисто-сірими волосками і має сильний ароматичний запах. Цвіте в липні-серпні.

Це всім добре відомий *полин*, що росте на полях, польових схилах, понад дорогами, попід тинами — скрізь по всій Україні, а найбільше в степу — »Полин має в собі силу нашого сонця і степу« (Ю. Липа, 1943). Поза Україною полин росте по всіх країнах Європи, Азії та Північної Америки — це одна з найпоширеніших диких рослин. Росте і в Англії, по-англійськи The Common Wormwood.

Як цінна лікарська рослина полин відомий з часів стародавніх греків. Сама назва "Artemisia" походить від ім'я Артеміди, доньки Зевса. Вона була богинею місяця, моря, рік і ловів та покровителькою дівчат; в Ефесі Артеміда була богинею урожайности й благословенної рясности. Друге слово "absinthium" складається з двох грецьких слів, які, приблизно, можна перекласти: »позбавлений захоплення«. Ця негативна характеристика ймовірно має на увазі гіркоту, якою так визначається полин. Справа в тому, що полин має одну з найсильніших гіркот — ґлюкозид абсинтин. Ця гіркота ввійшла у прислів'я: »Гіркий, як полин«. Згадується про це і в народних піснях, як ось:

Лучче ж мені, мати, гіркий полин їсти,
Ніж мені з нелюбим вечеряти сісти...

В середні віки в Європі, а зокрема в Англії, полин вивішувався біля будинків, вірячи, що це зілля відгонить від хати нечисту силу (F. Banson, 1954). У нас в Україні на Зеленому тижні дівчата носили з собою полин і любисток теж вірячи, що цього зілля бояться русалки. Крім того, кидали полин на могили вішальників, упирів та іншої нечистої сили. Так, на хуторі Рибалки, Кременецької округи, був записаний такий переказ:

»В садку є могила чоловіка, що колись давно тут повісився. Кажуть, що ночами видно, як на могилі клубок жару качається. На могилу кидають полин. Хто не кине, того притягне: будеш блукати й не вийдеш відтіля, кругом садка ходитимеш, а далі не підеш. Той не кидає й не боїться, хто сам знається з нечистою силою. Хоч куп і не накладають, а кидають куди хто попав у напрямку садка« (Етногр. Вісник, кн. 3).

Якщо в четвер на Зеленому тижні треба брести в річку, то дівчата й молодиці спочатку кидають полин, а вже потім заходять у воду.

Поміж клеченням в Клечальну суботу завжди повинен бути й полин.

З полином в'яжеться відомий переказ про євшан-зілля, символ батьківщини. Євшан — це полин по-половецькому. Переказ каже, що княжич половецький не хотів вертатися додому з чужини. Брат його, Сирчан,

вислав до нього співця Ора з таким наказом: »Перекажи йому мої слова: »А вернися, брате, ходи до своєї землі«; співай же йому половецьких пісень, а як не захоче, дай йому понюхати зілля, що зветься євшан«. Коли ж він не хотів вертатись, ні слухати, дав йому зілля; а коли він понюхав, заплакав і сказав: »Та краще в своїй землі лягти головою, ніж у чужій бути славним«.

Отже, запах полину — це запах рідного степу.

В народній медицині полин — це одне з найпопулярніших зел, він зміцнює роботу шлунку, виганяє круглих глистів, затримує понос, гоїть рани й синяки та допомагає вирощувати гарне волосся.

Якщо починається запалення сліпої кишки, то п'ють два рази денно, ранком і ввечері, полинову спиртову витяжку по 15 капель на столову ложку води.

Виганяючи круглих глистів, п'ють по три ложки чаю з листя полину протягом десяти днів, ранком натщесерце і ввечері перед сном. Кожний раз після цього гіркого чаю добре з'їсти півсклянки свіжостертої моркви.

Легкий настій із столової ложки сухого зілля полину на дві склянки гарячої води, — добре впливає на травлення і всуває хронічне недомагання. Пити треба не багато: 1-2 чайні ложки 2-3 рази денно і брати не довго — 2-3 тижні.

На пухлини, синяки і вереди прикладати примочки з міцної витяжки з полину. Спиртова витяжка в таких випадках ліпша, ніж водяна.

У виварі полину мити голову, щоб ліпше росло волосся.

З лікувальною метою використовується листя полину (Folia Absinthii), а також і верхня частина стебла з суцвіттям (Herba Absinthii). В медичній практиці полин вживається у вигляді настоїв, екстрактів і пілюль — як гірка речовина, що сприяє травленню і покращує апетит.

Доктор Ю. Липа подає такий рецепт полину звичайного:

Збір: свіжа і сушена рослина.

Призначення: побуджує апетит, зміцнює шлунок, поліпшує травлення, складень олійковий нищить глистів.

Вказання: брак апетиту, замкнення стільця в нервовців і недокрівців.

Записування: напар, спорошковане зілля 0,1-0,2 кілька разів денно, тинктура, не давати при вагітності і слабих нирках.

Листя полину збирається перед самим цвітінням, а не під час цвітіння, це, приблизно, в травні місяці; тоді ж збирається і вся рослина, зілля полину, зрізуючи верхню частину стебла разом з суцвіттям. Сушити, як звичайно, в затінку, а зберігати в скляній або дерев'яній посуді.

З НОВИХ ВИДАНЬ

Вартісний переклад

Поль Кльоделъ: БЛАГОВІСТЬ МАРІЇ, переклад і вступна стаття *Марти Калитовської*, вид. »На горі«, серія »Світовий театр«, Мюнхен, 1962, обкладинка *Юрія Соловія*.

Дивно, що іноді маловартісні, а то й безвартісні твори знаходять у нашій пресі »ковбасні« рецензії з вихвалюванням автора та його твору, з подрібним переказуванням змісту, аналізою психічних переживань героїв твору і т. п. Буває, що перша згадка у якомусь часописі спричинює, згодом, зливу рецензій, — залежно саме від цієї першої, — похвальних або, рідше, негативних.

А ось вийшла з друку кілька місяців тому справді визначна поява: український переклад Поля Кльоделя і... досі ні одної рецензії у нашій пресі! Сумне й загрозливе явище! Чи вже й ті найвищі інтелектуальні верстви нашої суспільности перестали читати? Чи, може, недоцінюють вони цієї появи?

Та якби воно не було, а »Визвольний Шлях« не може пройти мимо цієї книжки, тому авторка цих рядків, хоч і мало компетентна в перекладній літературі, все ж таки відважується висловити свою думку про цю гарну книжку.

Бо гарна ж вона, ця книжка, вже на перший погляд: Ю. Соловій дав для обкладинки не тільки витончений рисунок, а й приємний колір. А далі — ціле видання дбайливо, любовно, приготоване до друку, рідкісно добре виправлене та ілюстроване цікавими зразками театральних постановок.

Про сам переклад годі говорити без оригіналу, проте думається, що й він виготовлений з тією самою дбайливістю, що й ціла книжка. Про це свідчить передмова перекладачки, в якій вона з'ясовує всі труднощі, що їх вона мала при перекладі, та способи, якими вдалося їй осягнути добрі наслідки.

»Широкій публіці Кльовделя треба було розкрити, — так М. Калитовська пише про французьку публіку, але її слова, як не можна краще, треба віднести і до української публіки. — Він видавався важким і неприступним. Його поетична мова легко відривалася від реальної дійсности, з якої вона виростала, і раз-у-раз залишала глядача на півдорозі там, де герої його прямували до піднесення, шукали на стежках самозречення та бунту. Але коли було проламано перші заборола байдужости, театр Кльоделя почав всмоктувати глядача... У звучанні його слова чути первісний ґрунт: закладену в людину тугу взаємнення з Богом. Голос Божого заклику, Божого веління озивається чи не в кожній п'єсі Кльоделя«.

І ось тут перша заслуга перекладачки, що вона зуміла серед модерної французької літератури знайти такий твір, що має високі, вічні вартості, твір глибоко релігійний і філософічний. І чергова

заслуга: чудова, літературна, українська мова, як жива, народна, так і »книжна«, і старослов'янська, зокрема в біблійних текстах, що їх перекладачка »зукраїнізувала«.

»Благовість Марії« — цінний набуток для нашої перекладної літератури, а чепурний вигляд книжки (вишукане друкарське й мистецьке оформлення, гарна обкладинка) і гарна літературна мова, все це разом стає прикрасою наших бібліотек.

Софія НАУМОВИЧ

ХРОНІКА

З українського життя у діяспорі

* *Конференція українських істориків.* 15-го червня ц. р. в Нью-Йорку відбулася конференція українських істориків і суспільнознавців Історичної Секції Вільної Академії Наук у США. Прочитано шість доповідей — *проф. В. Міяковського, Ю. Лавріненка, д-ра Є. Пизюра, д-ра Л. Винара, проф. Л. Коваля і М. Воскобійника.*

* *15-тиріччя праці ЛМК в Нью-Йорку.* 28-го червня ц. р. в Нью-Йорку відбулися 15-ті річні збори членів Українського Літературно-Мистецького Клюбу в США. ЛМК у Нью-Йорку засновано восени 1949 року. За 15 років своєї діяльности він влаштував 610 п'ятниць-зустрічів, кожного разу з новою програмою, 20 літературно-мистецьких ярмарків та 40 образотворчих вистав.

Нову Управу ЛМКлюбу обрано в такому складі: *проф. Сергій Литвинейко* — голова, *О. Соневицька, С. Нагірна, О. Вікул, Є. Єнсен, Л. Храплива, Б. Ржепецький, В. Косаренко-Косаревич, А. Малюца, О. Музиченко, І. Керницький, Л. Полтава, М. Понеділок, В. Цісик* — члени. Контрольна Комісія: *Р. Кобринський, І. Жуковський і Ф. Мелешко.*

* *З'їзд Українського Лікарського Товариства Америки.* В днях 22-го і 23-го червня ц. р. на оселі »Союзівці« (США) відбулися Десяті загальні збори українських лікарів Північної Америки. У з'їзді брало участь 62 делеґати від відділів УЛТ США і Канади та 187 лікарів із своїми родинами. Головою Товариства обрано *д-ра Мирона Зарицького,* а його заступником — *д-ра Богдана Олесницького.*

* *Збори Братства кол. Вояків І-ої Дивізії УНА в Канаді.* 6-го липня ц р. на оселі »Зелений Гай«, що біля Кесвіку (Онтаріо), відбулися Загальні делеґатські збори Братства кол. Вояків І-ої Дивізії УНА в Канаді. Нову Управу Братства очолив *д-р М. Малецький,* Контрольну Комісію — *В. Паліенко,* а Товариський Суд — *О. Загорода.* Полк. *П. Селенка* обрано почесним головою Братства. У з'їзді брали участь і делеґати-гості з Крайової Управи Братства кол. Вояків І-ої Дивізії УНА з США.

* *З'їзд Союзу Українців-Самостійників (Канада).* В днях 29-го і 30-го червня ц. р. у Вінніпезі відбувся Крайовий з'їзд Союзу Українців-Самостійників і його складових організацій. Головою Союзу Українців-Самостійників обрано *адв. Теодора Гуменюка,* головою Союзу Українок Канади — *пані Анну Токарик,* головою Товариства Українців-Самостійників і Союзу Українських Народних Домів — *Павла Кота,* а генеральним провідником Союзу Української Молоді Канади — *Богдана Радиша.*

* *Збірка поезій »Трофеї«.* У видавництві »Славута« в Едмонтоні (Канада) вийшла збірка поезій *Яра Славутича »Трофеї«,* в якій зібрані всі поетичні твори автора, написані від 1938 року до сьогодні. Ця збірка є одночасно відзначенням 25-тиліття літературної праці Яра Славутича.

Яр Славутич, що є професором української мови і літератури, отримав від Албертського університету стипендію для продовжування студій над політикою Москви у відношенні до неросійських мов. З цією метою він виїхав на кілька місяців до Европи, де в головних бібліотеках шукатиме матеріялів до своєї праці, яку готує до друку.

* *VI-ий Конґрес СУСТА.* 6-го і 7-го липня ц. р. в Клівленді (США) відбувся VI-ий Конґрес Союзу Українських Студентських Товариств Америки, в якому брало участь 61 умандатованих делеґатів та біля 100 гостей. Після звітів уступаючої Управи, доповіді та обговорення різних питань із студентського життя і діяльности, обрано нові керівні органи СУСТА. Нову Управу на 1963-1965 роки очолив *Б. Футей,* Контрольну Комісію — *М. Пришляк,* а Товариський Суд — *К. Савчук.*

* *Програма літніх таборів Юнацтва СУМ-у.* Центральна Управа Спілки Української Молоді видала 100-сторінкову працю — »Програму літніх таборів Юнацтва СУМ-у«, зредаґовану *д-ром М. Кушнірем, д-ром Б. Стебельським і мґр-ом Є. Гановським.* Це вартісний і дуже корисний посібник у праці з молоддю.

* *Українки на Міжнародній Конференції.* В днях 19-30 червня ц. р. у Вашінґтоні (США) відбулася чергова конференція Міжнародної Ради Жінок, що одночасно була і ювілейною, бо на ній відзначено 75-тиліття існування і діяльности цієї міжнародньої організації жінок. Між 558 жінками, що брали участь у конференції, були і українки: пані *Олена Лотоцька* (голова СУА), *Марія Душник, і Анастазія Волкер* — від Союзу Українок Америки, пані *Олена Процюк* — від Світової Федерації Українських Жіночих Організацій, пані *Олена Миськів і Олена Ґнатишин* — від Крайової Ради Жінок Канади, пані *Марія Пилип'юк* — від Союзу Українок Канади.

* *Літературний Конкурс СФУЖО.* Літературне журі (ред. *Степан Волинець,* ред. *Наталія Когуська* і д-р *Марина Рудницька)* розглянуло 14 творів, що надійшли на Четвертий Літературний Конкурс СФУЖО, уфундований *Марусею Бек,* радною міста Дітройту. Журі присудило нагороди за такі праці:

І. »Мак і Ліза« — *Ольги Литвин;*
ІІ. »Під бомбами Берліну« — *Ганни Черінь.*

Відзначено: »Біло-чорна мережка« — *М. Гарасовської-Дячишин;* »Зустріч із Гнатом Галайдою« — *Олени Трофимовської;* »Спомини з дитячих літ« — *Меланії Нижанківської.*

* *Українська катедра в Буенос-Айресі (Аргентіна).* В столиці Аргентіни Буенос-Айресі закінчується будова великої української католицької катедри. На кошти будови вже видано понад 10 міл. пезів, з того біля 2,5 міл. пезів склали українці в Аргентіні, а решту — українці США, Канади та різних европейських країн.

* *В. Дорошенко — почесним доктором УВУ.* Український Вільний Університет у Мюнхені (Німеччина) відзначив проф. *В. Дорошенка* за його заслуги на науковому полі почесним докторатом філософії.

* *Табори Юнацтва СУМ-у.* Кількість вишкільних і виховно-відпочинкових таборів Юнацтва СУМ-у кожного року зростає. Цього літа у США є 15 таких таборів: в Оселі СУМА біля Шікаґо — 3, в Оселі СУМА »Київ« біля Дітройту — 2, в оселі Клівленд-Парма (Бронсвік) — 3, в Оселі СУМА »Холодний Яр« біля Бофала — 3, в Оселі СУМА в Елленвіл — 4. В рамках тих таборів відбуваються короткочасні ман-

дрівні табори та курси інструкторів для окремих спеціяльностей.

Такі ж виховно-відпочинкові табори СУМ-у є цього літа в Канаді в місцевостях біля Едмонтону, Вінніпеґу, Форт Вільям, Судбури, Торонто і Монтреалю. В західньоевропейських країнах, де живе українська молодь, і в Австралії — є по 1-3 табори для Юнацтва СУМ-у.

* *Дитяча Енциклопедія Українознавства.* У видавництві Об'єднання Працівників для Дітей ім. Л. Глібова (ОПДЛ) вийшов третій том Дитячої Енциклопедії Українознавства п. з. *»Слава не поляже«* (»Козаччина«, за Історією України І. Петренка). В цьому томі вміщено і довідник — »Найважливіші роки в історії козацької України«. Видання ілюстроване.

Відійшов у Вічність

Інженер Ярослав Гаврилів. 8-го липня ц. р. в Сант Альбансі (Англія) помер на 75-у році життя інж. Ярослав Гаврилів. Покійний належав до старшого покоління свідомої української інтеліґенції. Колишній старшина УГА, активний громадський діяч і щирий український патріот. У Великій Британії, де Покійний жив з 1948 року, брав активну участь у громадському житті, був довголітнім членом Ради СУБ-у, головою Контрольної Комісії. В 1960-63 роках був головою СУБ-у, під кінець Його життя Загальні збори СУБ-у іменували його почесним членом Ради.

Інж. Ярослав Гаврилів був щирим прихильником Українського Визвольного Руху і нашого журналу. Залишив по собі найкращу пам'ять серед української громадськости.

ПОЖЕРТВИ З НАГОДИ 15-ТИРІЧЧЯ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ« І КУПНА ДОМУ УВС

ВЕЛИКА БРІТАНІЯ

Листа ч. 1201 (Лестер, збірщик *М. Миколишин*). Жертвували: М. Миколишин — 3 ф., С. Карпеняк — 1 ф., С. Лохман — 10 ш.; по 5 шіл. — В. Кокіль, В. Кириленко, С. Дубель, Костишин.

Листа ч. 1202 (Лестер, збірщик *В. Нищота*). Жертвували: по 1 ф. — Стрільчик, Г. Кулик, В. Нищота, М. Гаврилко; по 10 шіл. — С. Конанець, П. Крис, І. Рак; Р. Колинський — 5 шіл., А. Медвицький — 3 шіл.

Листа ч. 1203 (Лестер, збірщик *Н. Ткачук*). Жертвували: по 1 ф. — Н. Ткачук, Т. Кисіль, П. Лата, О. Журавінський; по 10 шіл. — С. Гринюк, П. Гуль, С. Ґула; по 5 шіл. — В. Жубрицький, М. Квічка.

Листа ч. 1204 (Лестер, збірщик *В. Камінський*). Жертвували: В. Дітчук — 1 ф.; по 10 шіл. — Ф. Гарун, І. Луценко, Р. Ґошко, І. Мельник, В. Понюх, Б. Острожинський, В. Камінський; І. Борецький — 5 шіл., І. Івасюк — 7 ш. 6 п., А. Шортник — 2 ш. 6 п.

Листа ч. 1205 (Лестер, збірщик *П. Ткачук*). Жертвували: по 10 шіл. — П. Ткачук, Г. Товарянський, Я. Заблоцький, Федорів, М. Куций; по 5 ш. — В. Бурбела, В. Кореняк.

Листа ч. 1206 (Лестер, збірщик *В. Семенюк*). Жертвували: по 5 ш. — Е. Кіт, Т. Голубйовський, С. Шевчук, В. Зеленчук; М. Куфлинський — 3 ш. 6 п., В. Семенюк — 2 ш. 6 п.

Листа ч. 1207 (Лестер, збірщик *Н. П.*). Жертвували: Г. П. — 1 ф., П. Кіщук — 10 ш., В. Коваль — 5 п., М. Шкром'як — 2 ш. 6 п.

Листа ч. 1208 (Ібсток, збірщик *С. Кухар*). Жертвували: по 10 ш. — С. Кухар, М. Небор.

Листа ч. 1209 (Мелтон-Мовбрей, збірщик *В. Ґайда*). Жертвували: по 15 ш. — В. Ґайда, І. Собкович; по 10 ш. — М. Клим, О. Семенчук; В. Лапинський — 7 ш., І. Карась — 5

шіл., Кропивницький — 3 ш., М. Кропивницький — 2 ш. 6 п., Ільчишин — 2 ш. 6 п., Сенюк — 2 ш.

Листа ч. 1210 (Лестер, збірщик *М. П'ятночка).* Жертвували: М. П'ятночка — 7 ш. 6 п., М. В. — 7 ш., П. С. — 5 ш.; по 2 ш. 6 п. — Я. Войтків, П. Смілик.

Листа ч. 1211 (Лестер, збірщик *М. Стадник).* Жертвували: по 1 ф. — В. Стадник, М. Гринюк; по 10 ш. — М. Ямнюк, М. Лучка, І. Шмеґа, І. Іванюк, В. Янешівський.

Листа ч. 1212 (Лестер, збірщик *І. Процик* і *І. Рубель*). Жертвували: М. Устяк — 1 ф. 10 ш.; по 1 ф. — І. П., М. Пилипів, М. Стахів, О. Щур, І. Змія, М. Копеляк, Ю. Верстюк, І. Свердлик, В. Дмитрів, С. К., І. Жуківський, П. Бриґідер, Я. Мицко; по 10 ш. — І. Хомик, Т. Моклович, Ґ. Веретин, І. Павлів, М. Дробішер, О. Вотрий, М. Лепкий, І. Р.; Е. Лагодинський — 5 ш. 6 п.

Листа ч. 1213 (Лестер, збірщик *Б. Марченко).* Жертвували: по 1 ф. — Б. Марченко, В. Якимів; по 10 ш. — І. Тарчанин, Ґ. Лящук, С. Кунців; по 5 ш. — І. Шумко, А. Шологін, В. Гнатківський, М. Зенко.

Листа ч. 1214 (Лестер, збірщик *В. Саляк).* Жертвували: М. В. — 1 ф., І. Богайчук — 10 ш.; по 5 шіл. — В. Іванюк, В. Саляк; В. Романів — 7 ш., М. Козак — 4 ш.; по 2 ш. 6 п. — Саламаха, П. Марків, В. Бараболя.

Листа ч. 1215 (Лестер, збірщик *С. Козак).* Жертвували: С. Козак — 1 ф.; по 10 ш. — М. Остафійчук, І. Харінчук; по 5 ш. — О. Скочеляс, М. Федьків, Т. М.; С. К. — 4 ш.

Листа ч. 1216 (Дерби). Жертвували: О. С. — 1 ф. 5 ш.; по 10 ш. — В. Кулик, В. Мельниченко; по 5 ш. — М. Запотічний, В. Дропа, Федоришин, О. Мельниченко, І. Максимів, Т. Загородний, Б. Новицький.

Листа ч. 1217 (Дерби). Жертвували: по 2 ф. — М. Гнатко, П. Гнатко; по 1 ф. — Ю. Чорний, Р. Дзюнька, С. Ґереґа, І. Горадчук, Д. Чорний, В. Пелех; Борис — 10 ш.

Листа ч. 1218 (Бартон-он-Трент і околиці). Жертвували: по 2 ф. — М. Коваль, М. Коханевич; по 1 ф. — С. Гарбуз, М. Сеньків; по 10 ш. — І. Кухта, П. Кухтар, Р. Кісак, М. Довбенко, М. Кузишин, М. Карабінович, В. Цюряк, Ю. Ярмук, В. Сибаль, М. Яремин; М. Кривюк — 15 шіл., А. Борис — 12 ш. 6 п., О. Собко — 4 ш., В. Стахів — 2 ш. 6 п.; по 5 ш. — Ю. Тарновецький, В. Галицький.

Листа ч. 1219 (Дербі). Жертвували: по 1 ф. — Стеньків, Копко, І. Могильницький; по 5 ш. — М. Остапів, Полуліг, Я. Ониськів.

Листа ч. 1221 (Дербі). Жертвували: *Український Товариський Клюб »Левада« у Дербі — 10 ф.*, І. Матушик — 1 ф.

Листа ч. 1222 (Дербі). Жертвували: М. Попович — 2 ф.; по 1 ф. — В. Поврозник, П. Назарук, І. Труш, Т. Савчук; по 10 ш. — М. Перегінець, О. Пронь, В. Семенко.

Листа ч. 1223. Жертвували: по 2 ф. — С. Шмондрак, П. Цісарський; по 1 ф. — Д. Нагляк, Ф. Кам'янка.

Листа ч. 1224 (Дербі). Жертвували: по 1 ф. — В. Кондрат, Т. Дідух, В. Скрипель, М. Небога, М. Наконечний; по 10 ш. — В. Благий, Я. Закорчемний, В. Онуфрик; В. Возняк — 5 шіл.

Листа ч. 1230 (Ноттінґгам, збірщик *Василь Демянчук).* Жертвували: *П. Кривий — 5 ф.*; по 2 ф. — В. Демянчук, М. М., Т. Коваль; по 1 ф. — М. Ґнип, Л. Сухоручко, В. Мицко, О. Бичковський, М. Рай, М. Бачинський, С. Дулеба, М. Боднар, В. Трачук, С. Ділай, А. Мельник, В. Семак, А. К., С. Шумляк, Т. Данкович, М. Юрків, Е. Макушенко, П. П'яста, В. Чолій, І. Ґут; В. Потік — 15 ш., О. Островський — 8 ш.

Листа ч. 1231 (Ноттінґгам і околиці). Жертвували: С. Безкоровайний (?) — 2 ф.; по 1 ф. — С. Сіянчук, Лесюк, Довбенко, І. Семак, Д. Мартинів, В. Чверенчук; по 10 ш. — Ґула, Іванюк, Зінь; по 5 ш. — Доманський, А. Штука.

Листа ч. 1233. Жертвували: О. Сорока — 1 ф.; по 10 ш. — В. Федишин, М. Кріслатий, М. Меленюк, Т. Рафалюк, А. Павлишин, М. Кривінський; Д. Сметанюк — 8 ш.; по 5 ш. — С. Камінський, С. Юрчишин, О. Прадаш, І. Ткачів, П. Дупак, Р. Дума, В. Фостун, С. Полатайко, Ю. Пітуляк, О. Процайко, Т. Бугай; по 4 ш. — Я. Ткач, М. Бережанський;

по 2 ш. 6 п. — П. Качур, М. Федчишин.

Листа ч. 1234 (Ноттінґгам). Жертвували: *М. Кашуба — 5 ф.;* О. Дума — 2 ф.; по 1 ф. — Б. Романів, М. Янішевський, М. Кучинський, А. Шимків, Т. Чорнявий, О. Безкоровайний; по 10 ш. — М. Худьо, І. Берхоляк, Б. Цап, Г. В., Т. Лавришин; по 5 ш. — Г. Петришин, В. Смачило, Ф. Ловчий; В. Веселовський — 4 ш., Д. Комар — 2 ш. 6 п.

Листа ч. 1235 (Ноттінґгам). Жертвували: М. Іваськів — 2 ф.; по 1 ф. — І. Лихолат, В. Фомаш, В. Білий, М. Сорока, О. Кінаш, Т. Кушлаба, М. Романишин, Б. Мельник, А. Хрущ.

Листа ч. 1237 (Ноттінґгам). Жертвували: Ю. Маціборський — 2 ф., О. Курляк — 1 ф. 10 ш. М. Баран — 1 ф. 5 ш.; по 1 ф. — І. Домбровський, І. М., В. Пуляк, І. Досюк, В. Іванчук, В. Калин..., С. Баран, М. Мотрак, М. Дзерин, Б. Піддубрівний; по 10 ш. — О. Багнюк, М. К., А. Фурґала, М. Цьох, П. Дармопук, М. Букшак, С. Демира, Б. Чуй, М. Грицай.

Листа ч. 1238 (Кліфтон). Жертвували: Т. Гнип — 1 ф., М. Стефанишин — 5 ш.

Листа ч. 1239 (Ноттінґгам). Жертвували: *Вол. П'єтноцький — 5 ф.,* Р. Найдан — 1 ф.; по 10 ш. — В. Чопей, Т. Юрків; по 5 ш. — Я. Меда, І. Грицик; О. Пицко — 2 ш. 5 п.

Листа ч. 1240 (Геанор, Ілкестон, Лянґ Мілл, Голдекоп). Жертвували: по *5 ф. — В. Легдан, О. Ісаків;* М. Хемій — 4 ф., С. Ковалюк — 3 ф., П. Тимоць — 2 ф., І. К. — 1 ф.; по 10 ш. — С. Роздольський, Й. Сметана, М. Фіняк, П. Паньків; по 5 ш. — П. Бутриш, І. Грицак, І. Вітів.

Листа ч. 1242. Жертвували: по 10 шіл. — І. Кухта, О. Бадьо; по 5 ш. — П. П., С. Свідерський, Т. Гуль, С. Пе..., С. П.; М. Сокирка — 6 ш., С. Козак — 4 ш.; по 2 ш. 6 п. — М. Шарко, Й. Е., П. Баран.

Листа ч. 1243 (Ноттінґгам). Жертвували: Р. Андрійович — 2 ф.; по 1 ф. — М. Чепак, Г. Дума, С. Бойко, Захарко, І. Верхола, П. Безклубий, Г. Фульмас, А. Процко, І. Маринчак, В. Бойко; по 10 ш. — Т. Доколяса, Н. Н., О. Шелега.

Листа ч. 1245. Жертвували: Я. *Меленюк — 5 ф.;* по 1 ф. — Г. Стахура, В. Білик, В. Липак, І. Харишин, І. Демків, М. Білоус, М. Гринач; по 10 ш. — Бандура, М. Джус, А. Сусідик, С. Мамчин, О. Германович, Д. Домший; М. Сусідик — 5 ш.

Листа ч. 1246 (Ноттінґгам). Жертвували: *В. Бендзак — 8 ф., Д. Мартинів — 5 ф.,* К. Іваничук — 3 ф.; по 1 ф. — Т. Б. Хома, М. Михайлюк, Д. Гринюк, Г. Данилевич, І. Іваськів; Р. М. Гложак — 1 ф. 5 ш.; по 10 ш. — Е. Олексів, В. Цибульський, М. Добро...

Листа ч. 1253 (Алфретон). Жертвували: по 1 ф. — П. Ковалишин, І. Пилянський, І. Гач, П. Бурдаш; М. Ковалів — 10 ш.

Листа ч. 1254 (Едвінстов). Жертвували: Д. Микуляк — 2 ф.; по 10 ш. — В. Филипович, М. Антонюк, М. Попюк; М. Виноградник — 6 ш.

Листа ч. 1255 (Честерфілд). Жертвували: по 1 ф. — І. Мороз, І. Кравчук, В. Лис, М. Борсук, С. Цайклер, М. Чарадонна (?); по 10 ш. — С. Каперич (?), О. Малиновський, В. Козюпа, М. Марценюк, І. Горичко, К. Рудий, С. Федорощук, М. Лешків; М. Дармола — 4 ш.

Листа ч. 1256 (Мансфілд). Жертвували: по 1 ф. — М. Юрків, В. Гогілчин, О. Юрків, Ю. Олексюк; по 10 ш. — Л. Побігун, Чикало, Ф. Ґузуляк, Д. Керкуш, М. Коцун; В. Лютак — 15 ш., М. Святенький — 7 ш.; по 5 ш. — Т. Думич, А. Ґалазика, С. Стефанишин; В. Бозьний — 2 ш. 6 п.

Листа ч. 1262 (Лінколн). Жертвували: О. Сагайдачний — 10 ш., по 5 ш. — П. П. Зазуляк, М. Пресиняк, П. Маркевич.

Листа ч. 1263 (Велтон, Ґрейгам). Жертвували: О. Л. — 1 ф., В. С. — 10 ш.

Листа ч. 1264 (Лінколн). Жертвували: М. Паньків — 1 ф.; по 10 ш. — М. Кирепа, І. Сеньків, М. Берладин; по 5 ш. — Порада, М. П.

Листа ч. 1266. Жертвували: по 1 ф. — Д. Татарин, Е. Домків; П. Ґреськів — 15 ш.; по 10 ш. — М. Заброцький, Е. Торба; О. Карчевський — 5 шіл.

Листа ч. 1267 (Шліфорд, Равстон). Жертвували: по 10 ш. — М. Миколюк, О. Орловський; М. Гриб — 2 ш. 6 п., Кен Рашби — 2 ш.

(Продовження в наступ. числі)

Всім Збірщикам і Жертводавцям — щиро дякуємо.